

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

(1057—1060 pp. = 1647—1650 pp.)

Ստամբուլից Շամ (Դամասկոս) — Ադանա — Մսիս — Իսքենդերուն — Անթաքիա — Մարաշ — Զյուլկադերիեի Կարս — Կեսա-րիա — Սվազ — Դիվրիկի — Էգիրն (Ակն) — Խարբերդ — Փերթեք — Զմշկածագ — Փալու — Զեպաքչուր — Գենջ — Աթակ — Մուշի դաշտ — Մուշ — Մշո սուրբ Կարապետի վանքը — Բինգյուլի յայ-լան — Սվազ — Ստամբուլ:

1057 (1647) թվականին էվլիյա Զեյնրին Սկյուդարից դեպի Շամ (Դամասկոս) ուղևորվելիս կանգ է առնում մի շարք քաղաքներում, որոնց թվում նաև Ադանա-յում:

Ադանա բերդի նկարագրությունը: Առաջին հիմնադիրը հավա-տացյալներին գլխավորող Մեհմեդ-Բին Ռիշարն է, որը իմամ եղած ժամանակ, Սիհուն գետի եզերքին կառուցել է քարաշեն մի փոքր բերդ և անվանել Դարհեմա...

Այստեղ մնացինք երկու օր: Երրորդ օրը այստեղից դուրս գա-լով անցանք Սիհուն գետի 16 աչքանի մեծ կամուրջով և շարժվեցինք դեպի հարավ, հասանք Մսիս բերդը, որը կառուցել է Զաֆեր էլ-Մե-սուրը: Հետագայում անցել է իսպանացիների* ձեռքը և վերածվել մեծ քաղաքի: Ունեցել է հազար շուխայի արհեստանոցներ: Գտնվե-լով հաջիության գնացողների ճանապարհի վրա, այս վայրի ապա-հովության հս մար, Բայազիդ-Վելին գրավել է այն և բերդում մեծ քանակությամբ զինվորներ թողել: Հետագայում իսպանացիները Նավիրով եկել և ավերել են ծովեզերքի օսմանյան բերդերը: Նրանք ավերել են նաև Մսիս բերդը...

(էջ 41)

* Պետք է լինի վենետիկցիներ (ծանոթ. հրատարակչի):

Չեղերին Աղանայից մեկնում է Փխաս, Խաբենդերուն (Ալեքսանդրէթ), Անիւս-
քիւ, Համա, Հոմա և Շամ (Դամասկոս) քաղաքները:

1059 (1648) թվականին էլ. Չեղերին միանալով Դուրգիստանի երկրի վրա ար-
շավանքի ղեկավար Դամասկոսի էյալեթի բանակին, լինում է մի շարք քաղաքնե-
րում, որոնց թվում նաև Մարաշում:

Մարաշի նկարագրությունը: Նոր Մարաշի հարավային, ներկա-
յումս այգիներով ծածկված, կողմում հն գտնվում Հին Մարաշ մեծ
քաղաքի ավերակները... Ավերման սլաճառն այն է, որ նորին վսե-
մություն Օմերը, իր խալիֆայության ժամանակ, ինքը անձամբ
նվաճելով Երուսաղեմը, գալիս է դեպի Հալեպ, Այնթապ և Մարաշ:
Մարաշի կայսր Զեմիշիմին և բնակիչներին գրում է. «Այս նամակը
ստանալուն պես, դուք պետք է ընդունեք նվիրական [խալամական]
կրոնը, բերդը հանձնեք և խարաջը ընդունեք»: Երբ նամակը կար-
դում են, Մարաշի բնակիչները թողնում են քաղաքը և փախչում Շիրի
լեռները: Ահա այս պատճառով է ավերվել հին Մարաշը: Հետագա-
յում Ալ-Ջուլկադեր Ալա-Ուդդուլեն տիրանալով Մարաշին, քաղաքը
բարեշինել է և ինքը իշխել է այնտեղ:

Շիր լեռներից դեպի քաղաք հոսում է մի աղբյուր, որը կոչվում
է Փինար-բաշը: Այստեղ զբոսավայր է. քաղաքի բոլոր երեւելիները
այստեղ են զբոսնում: Այս ջուրը մտնելով քաղաք աշխատեցնում է
16 ջրաղաց... Քաղաքի մի կողմում կա մի բարձր սար, որը հիա-
նալի յայլա է: Այս յայլայի ամենաբարձր մասում Կարա-գյուլ անու-
նով ծովանման մեծ ավազան կա, որի մոտ կա նաև մի մեծ ջրամ-
բար: Սրա երկարությունն ու լայնությունը 400-ական քայլաչափ է:

Հին ժամանակներում Զեմիշիմե կայսրը վերահիշյալ յայլայում
և Քյոթսին յայլայում ունեցել է 70 հազար զուլխ ոչխար և այծ, գո-
մեշ և կով: Նրա հովիվները այս կենդանիներին կթել ու կաթը լցրել
են այդ ավազանի մեջ: Կաթը այդ ավազանից գետնի տակով սպի-
տակ մարմարից կառուցված անցքով երեք ժամյա ճանապարհ է
անցել և հոսել է դեպի Զեմիշիմեի պալատը ու այնտեղ լցվել է ավա-
զանների մեջ, իսկ ավազաններից՝ բաժանվել է ժողովրդին: Կաթի
մնացած մասն էլ դործածվել է խոհանոցում և կաթնասույուրը բաժան-
վել է անցորդներին: Այս Զեմիշիմե կայսրը այնքան հարստությամբ
տեր է եղել, որ մեկ օրում նրա խոհանոցում, այլ կարիքների և ոչ-
խարենների համար իբրև թե 70 ջորու բեռ աղ է գործածվել... Նրա
օրոք Մարաշը այնքան է բարեշինվել, որ աքաղաղը քաղաքի մի
ծայրից մինչև մյուսը տանիքից-տանիք է ցատկոտել... Ներկայումս
էլ [Մարաշը] բարեշեն ու գեղեցիկ քաղաք է¹:

Քաղաքի արևելքում գտնվող լեռների ետևում էլբիստանի դաշտըն է։ Այդ դաշտով հոսում է Ակ-սու գետը։ Մարաշի ու Այնթաբի բամբակի և բրնձի բերքը ստացվում է այս գետի եզերքին տարածված հողից։ Գետի մի կողմում Մարաշն է, մյուսում՝ Այնթաբը... Քաղաքների միջև Շիր լեռների շղթան է, որը հասնում է մինչև Արֆաթ լեռները։ Այս լեռներում և քաղաքներում ապրում են թուրքմեն ցեղերը։ Նրանք եկել են Բուխարայի երկրից և իրենց հետ բերել են իրենց լեզուն։ Թուրքմեն [ցեղերը] խոսում են 12 լեզուներով։ Այս ցեղերը դուրս գալով Մավերաուննահից², Դանիշմենդի, Ակ-կոյուն-լու և սելջուկ անուններով, առանձին-առանձին եկել են Ռումի երկրորդ և յուրաքանչյուրը դրավել է առանձին տարածություն։ Լեզուները տարբեր են. թուրքմենական լեզուն առաջացել է թաթարական լեզվից։

Մարաշ քաղաքը լավ դիրքի վրա է, շարժվեցինք դեպի արևմուտք և հասանք Մարաշի կամ Զյուլկադերիեի Կարսը։ Օսմանյան երկրում երեք Կարս կա. մեկը՝ էրզրումի մոտի Կարսն է, մյուսը՝ Սև-լեֆկեի սանջաքի Կարա-Քաշքի Կարսն է, որն ավերակ է, երրորդը՝ Մարաշի Կարսն է, որը Մարաշի շրջանում սանջաքի բեյի կենտրոնն է։ Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի։ Նվիրական պատերազմի ժամանակ փաշան արշավանքի է դնում իր 800 զինվորներով։ 150 ակազեով կազա է։ Ունի սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերգար, մուհթեպիսի։

Բերդը քառակյունի է, քարաշեն և ամուր։ Բերդում տներ, ջամի, շուկա և բազար չկա, ստորին մասը այգիներով ու պարտեզներով, դրախտանման ջրերով բարեշեն բենդ է³։ Բնակչության մեծամասնությունը թուրքմեն մշակներ են։

Այստեղից դուրս գալով եկանք Գյոքսուի յայլայի լեռներ։

Այս լեռների մասին էվլիյա Չելերին տալիս է շատ հետաքրքիր տեղեկություններ, որոնցից համառոտակի բերվում են մի քանիսը։

Էվ. Չելերին կրկնում է երկրագնդի վրա 140 բարձր լեռների մասին իր «Ուղեգրություն» մեջ ասածները։ Նրա կարծիքով այս Գյոքսուի յայլայի լեռները ևս այդ բարձր լեռներից հեն։

Այնպիսի բարձր յայլա է, որի վրա ապրում են 12 անգամ 100 հազար մարդիկ և 100 անգամ 100 հազար կենդանիներ։ Կոնիայի և Մարաշի էյալեթների ժողովուրդները և բազմաթիվ Բոյ բեյի թուրքմենները իրարից անտեղյակ ապրում են այս յայլայում։ Այս բարձր լեռները շատ հարուստ են բազմատեսակ խոտերով և դեղաբույսերով։

Էվլիյա Չելերին այս յայլան նմանեցնում է Բինգյուլի յայլային...

Ապա շարժվելով դեպի արևմուտք անցնում են Դեյիրման-Բողազի անունով 500 տուն և մի վանք ունեցող հայկական գյուղով և հասնում են Կեսարիա քաղաքը:

Նորին վսեմություն Հաքարիայի օրոք առաջին հիմնադիրը եղել է կայսր Էրջիշենն: Շատերի ձեռքն է անցել: Օմերի խալիֆայության օրոք խերքի կայսրը նորոգել և երբեմն այնտեղ է ապրել: Սկզբնական շրջանում Կեսարիան ավելի բարեղեն ու բարեզարդ է եղել, քան Մարաշն ու Սվադը: Ունեցել է անթիվ զինվորներ, որոնք բոլորը հույներ են եղել: Նորին վսեմություն Օմերը անձամբ գրավելով Երուսաղեմը մեծ սերդար է նշանակել խալիդ-Իբնի-Վելիտին, 80 հազարանոց բանակով գրավել է Կեսարիան ու այնտեղ զինվորներ թողել...

Կայսրը իմանալով այդ, բերդը պաշարում է և նրանում գտնվող մուսուլման ղադիներին ոչնչացնում: Այն պահին, երբ բերդը լրիվ պետք է գրավվեր, բերդի ետևից մեծ քանակությամբ զինվորներ են երևում և կոտորում են բոլոր քյաֆիրներին... Դրանից հետո ոչ ոք չի համարձակվել վերականգնել Կեսարիան և մինչև օրս էլ մնացել է ավերված վիճակում...

Երբ խերքի կայսեր որդին Հունաստանի կայսր է դառնում, բոլոր իսլամական երկրները նվաճելու անմիտ նպատակով, գրավում է սաա Կեսարիայի շրջանը և սկսում է վերանորոգել նրա բերդը: Շամում իշխող էմեի գերիշխողներից մեկը՝ Մուավիյեն, 80 հազարանոց բանակով բռնությամբ գրավում է այս բերդը: Հետագայում Կեսարիան ձեռքից-ձեռք է անցել և ի վերջո Ալ-Օսմանի տիրապետությանը ենթարկվել...

[Ծուլթան] Սուլեյմանի գրանցումով Կեսարիան փաշայի սանջաքի կենտրոնն է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի: Փաշան ընդամենը ունի 1500 լավ զինված զինվորներ: Փաշայի տարեկան եկամուտը 40 հազար ղուրուշ է: Մի քանի անգամ իբրև արփալըք շնորհված է երեք թուղով վելիրների... Բոլոր նահիյեները բարեղեն են: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիբ, մյուհթեսիբ, շահբենդեր, բարձր Դերգյահի ենիշերիների սերդար, բերդապահ ու բերդի զինվորներ:

Կեսարիա բերդի նկարագիրը: Քաղաքի հյուսիսային կողմում գտնվող Էրջիս⁴ լեռան ստորոտում, բարձր ժայռի վրա այս փղանման ամուր բերդը քարերով կառուցել են ուում մեկիքները: Հետագայում վերանորոգել է Ալ-Դանըշմենդը⁵: Սակայն մեր նկարագրած հին Կեսարիայից 8 հազար քայլաչափ հեռու գտնվող նոր Կեսարիան ներկայումս էլ բարեղեն և մարդաբնակ մի քաղաք է: Այս բերդը հին

Ա գեղեցկակերտ ամրությունն է: Նրա արևելքում, հինգ մենզիլ հեռավորության վրա, գտնվում է Սվաղը (Սեբաստիան):

Դարպասի [բերդի] կամարի վրա, դեմ-դիմաց ու կողք-կողքի մի առյուծի և մի վագրի քանդակ կա: Դարպասից ներս հացահատիկների ամբարներ կան, որոնք նվաճման օրից սկսած լիքն են ցորենով, կորեկով, բրինձով և պաքսիմատով: Կան նաև անհաշիվ զենքեր և ռազմամթերք: [Բերդի] ներսում վեց հարյուր տուն կա: Հայտնի են Մոլա-խանեի, Կազանջիլերի, Կըզ-կափուի փողոցները: Բերդից դուրս փերեզակների, սափրիչների, հին կոշիկի խանութներ կան: Բերդակալի դռան առաջնամասը բարեզարդված է պարտեզներով ու շատրվաններով:

Քուճ ֆաղաֆի գովաբանությունը: Ստորին քաղաքը հարթ և ընդարձակ տարածության վրա ընկած, քառանկյունի, սրբատաշ քարերով շինված, հին բերդով մի մեծ վարոշ է: Քաղաքի կողքով հոսող գետը կոչվում է Գեզերլեր-սույու: Վարոշում կղմինդրով ծածկված մոտ հազար երկհարկանի և միհարկանի լավ կառուցված տներ կան: Շրջապատված է հին պարսպով: Ունի հինգ դարպաս: Բոյաջի կափուսին⁶ և Քեշի կափուսին⁷ նայում են դեպի հարավ: Դառարանի մոտի Ասար-էոնի դարպասը բացվում է դեպի արևելք: Ժողուն-բազարի դարպասը նայում է հյուսիս: Աթ-բազարի դարպասը բացվում է դեպի հյուսիս և գտնվում է փաշայի ապարանքի մոտ: Պարսպի շուրջը խրամ է փորված: Ձմռանը այս խրամը լցվում է մեծ քանակությամբ ջրով, իսկ գարնանը խրամում բանջարեղեն են ցանում: Լավ բանջարեղեն է ստացվում:

Փողոցները: Նշանավորներն են՝ Բյուրեք-չեշմեն և Քյուլջուկ-չեշմեն [գտնվում են մյուֆթիի բաղնիքի դիմացը], Իսհակ Չելեբին, Սայեջին, Կաթըրջի-զադեն, Օդունջին, Ֆրունջին, Թեքյե-Օվասի-բազարին, Հյուսեյնին, Քյուրդլերը, Հաջիֆելեջը, Հասիրը, Դաբաղլարը և Հաջի Ավեզլերը:

Ապարանքներն են՝ Աթ-բազարի մոտի Փաշա-սարային, որն ավելի մեծ է, քան խանը. սրա բակը ջիրիդի հրապարակի շափ ընդարձակ է, ունի բազմաթիվ ուռենիներ, այստեղ դրախտանման աղբյուրներ կան: Այնուհետև, Դելավեր փաշա սարային, Քերս փաշա սարային, Քյուլջուք Հասան փաշա սարային, Ալի Չավուշ սարային, Ջիք Դելի-զադե սարային:

Ջամիները: Ուլու Ջամին Կեսարիայի ամենահին և մեծ ջամին է: Այնուհետև գալիս են Շեյխ էմիր սուլթանի, Լալա փաշայի, Փսման փաշայի և Հաջի փաշայի ջամիները: Այս վերջին երեք ջամի-

ները Սուլեյման խանի վեզիրների ջամիներն են և կառուցվել են հայտնի (ճարտարապետ) Միմար Սինանի⁸ կողմից:

էվ. Ջելբին նկարագրում է նաև այլ բազմաթիվ ջամիներ, մեդրեսներ, թեփեներ, աղբյուրներ և խաներ, որոնց վրա կանգ չենք առնի:

Շուկաները (շարշը) և բազարները: Ինչպես Բրուսան և էդիրենն, Կեսարիան էլ երկու տեղում քարաշեն բեդիստան ունի, մեկը ոսկերիչների վաճառանոցն է, որտեղ կարելի է գտնել աշխարհի թանկագին ու շքեղ գոհարեղենները, կան նաև ուշագրավ ու գեղեցիկ ամանեղեններ: Գոհարավաճառ ոսկերիչները պատրաստում են գոհարեղեններ:

Մեծ բեդիստանում խիստ հարուստ խոջաները առևտուր են անում քիսեներով՝ և վաճառում են բազմատեսակ թանկագին կերպասներ: Գլխավոր շուկաներից շատ բարեկարգ է Ուզուն շարշըն, որը գտնվում է Աթ բազարի մոտ և ամբողջովին հագուստեղեն վաճառողների շուկա է: Սրա աջ կողմում գտնվում է ալյուրի շուկան, որտեղ վաճառվում է սպիտակ և նուրբ ալյուր: Զարմանալին այն է, որ այս քաղաքում ալյուրը սլարկի մեջ լցնելուց հետո, եթե տասր տարի էլ պահվի՝ բոլորովին չի փշանա: Այդ ալյուրից կարելի է ընտիր և սպիտակ հաց թխել:

Ներքնաբերդի դարպասից դուրս գտնվում է փերեզականների շուկան: Այստեղից անցնողները բազմատեսակ համեմունքների անուշահոտ բույր են առնում: Փերեզականներից ցած, հաճելի և մաքուր սափրիչների խանութներում աշխատում են մաքրասեր երիտասարդ սափրիչները: Սրանցից ներքև գտնվում են կոշիկներ և հողաթափներ նորոգողների խանութները: Դրանցից հետո, գլխավոր փողոցի երկու կողմերում, մինչև Կարա Բեզիրի խանութը՝ դերձականների խանութներ են: Այդ խանութներից հետո գալիս են նպարավաճառների մաքուր խանութները: Այստեղ է գտնվում նաև մյուսթեսիբի⁹ խանութը, բոլոր վաճառականները սուլթանական կշիռից մեկ դիրհեմ անգամ պակաս չեն կարող տալ: Սրանից հետո գալիս են մսավաճառների խանութները... Ավելի ներքև գտնվում են ընտիր հացի և կարկանդակի խանութները: Այստեղ թխվում են տեսակ-տեսակ, նշով ու սուսամով (կնջութ) հացեր և սերով կարկանդակներ: Մյուսթեսիբ Աղայի խանութից հետո սկսվում է Արփաջըլար շարշըսին, Կազանջիլեր բազարին, որից հետո արդեն ներքին բերդն է: Ձախ կողմում Մելիկների¹⁰ պարտեզի դուռն է. այս պարտեզը հասնում է մինչև Ուզուն շարշըն...

Հասակավորների և երիտասարդների դեմքն ու դույնը: Այս հնադույն քաղաքը գտնվում է էրջիս լեռան ստորոտում: Օդը բավականին ցուրտ է, բնակիչները ընդհանրապես առողջ են: Ոմանք մեռնում են հարյուր, ոմանք էլ հարյուր վաթսուն և հարյուր յոթանասուն տարեկան հասակում: Սև ցրված պիսակներով ցորենագույն դեմք ունեն: Ընդհանրապես, թե՛ երիտասարդները և թե՛ հասակավորները շատ քաջ են ու արի: Տղաները շուտ են մորուքավորվում, հակամետ են որսորդության ու ձկնորսության:

Ավագանին և սյատվավոր անձինք: Հայտնի են Դիլավեր փաշա-յադե Մուրադ փաշան, Մյուֆթի էֆենդին, նագիր էֆենդին, Ալի շավուշը, Զեկի-զադեն, Ակ-Բաշ աղան և այլն:

Վարսյետ բժիշկները և վիրահատները (ջերահ): Շատ կարող բժիշկ և վարպետ արյուն առնող է էլ կայրրան-օղլին, որն մասնավորապես պուլսի արվեստում հայտնի է: Այս քաղաքի թուրքերը բժշկին էլ-կայրահ են ասում:

Հագուստները և լեզուն: Ավագանին հագնում է սայա կոշված տսվի, սամույրի, աղվեսի մորթուց պատրաստված մուշտակներ և ատլասից կաֆթաններ: Միջակ դիրքի մարդիկ հագնում են Սկյուտարի և Լոնդոնի կերպասից կարված կաֆթաններ: Կանայք սուր դղակ են կրում և փաթաթվում են մի տեսակ ղենջակով: Քաղաքի կրթված մարդիկ խոսում են արաբերեն և պարսկերեն: Բայց ժողովրդական լեզուն թուրքերենն է: Քրդերեն և հունարեն չգիտեն:

Քաղաքը էրջիսի ստորոտում գտնվելու պատճառով տների ճակատները դարձած են դեպի հյուսիս, այնպես, որ վաղ առավոտյան օդ ներշնչողները, կարծես թե դրախտային ղեփյուռ են շնչում: Ըստ Բեթլեմյոսի [Պաղոմեոսի] քաղաքը գտնվում է երրորդ կլիմայում և 17-րդ սովորական կլիմայական դոտու կենտրոնում... Այդ պատճառով էլ ամեն տարի շատ առատ բերք և բանջարեղեն է ստացվում: [Քաղաքում] երեք հազար ջրհոր կա, ամեն մի տուն անպայման՝ մեկ կամ երկու ջրհոր ունի: Քաղաքի շորս կողմում 117 գետեր և գետակներ կան, որոնց մեծ մասը սկիզբ են առնում էրջիսի յայլաններից: Այս գետակները քաղաքի այգիները և պարտեզները ջրելուց հետո թափվում են Կըզըլ Ըրմաք գետը:

Կըզըլ Ըրմաք գետը Բաֆրա գավառի մոտ թափվում է Սև ծովը: Կըզըլ Ըրմաք գետով, քաղաքի արևմտյան կողմից մի ժամ հեռավորության վրա, երկու ժայռի միջև Գյոզ-Քյոփրու անունով աննման մի կամուրջ է գցված, որը սուլթան Սուլեյմանի օրոք կառուցել է ճարտարապետ Սինանը: Վարպետ-ճարտարապետը իր կյանքի քա-

նի թանկագին տարիներն այստեղ է անցկացրել և իր ամբողջ կարողությունը գործադրել է ծիածանանման այս աննման կամուրջը կառուցելու համար: Ամեն մի ուղևոր ակամա և մեծ հիացմունքով է դիտում այս կամուրջը և վարպետին գովաբանում...

էվ. Չելերին այնուհետև հիշատակում է Կեսարիայի բազմաթիվ բաղնիքները, այդ թվում միջնաբերդում գտնվող Եյուրջի համամին. այնուհետև, ճարտարապետ Սինանի կառուցումներից՝ Հյուսեյին փաշայի բաղնիքը և այլն: Դուռն առաջ երկու հնագույն վանք կա՝ Մելիկի խանեի մոտի հունական մի վանքը: Այնուհետև, նշվում է, որ կաթոլիկական (ֆրենկ) եկեղեցի չկա, իսկ հրեաները ունեն մի տաճար...

Արհեստներն ու արտադրությունը: Աշխարհի արարչի շնորհիվ այս քաղաքում ձմռանը առատ ձյուն է տեղում և հողը ոռոգում այնպես, որ 77 օրվա ընթացքում աճում են 77 տեսակի բանջարեղեն և բուսականություն: Մասնավորապես հայտնի են ցորենն ու գարին: Այս քաղաքում բոլոր տեսակի արհեստները զարգացած են և նրանց արտադրանքը հայտնի է:

Լեռներում առատ է գխտորը. խաղախորդները այծի կաշին մշակում են գխտորով. ոսկու նման փայլուն դեղին կաշի է ստացվում: Ժողովրդի մեջ ասացվածք է դարձել՝ «Կեսարիայի կաշվի նման կըջրը-կըջրը երգում է»: Այդ կաշվից կարված կոշիկները, հողաթափները և դեղին ջիզմենները ոչ մի տեղ չկան: Դրանցից նվեր են ուղարկվում բոլոր վեզիրներին:

Ուտելիքները: Ընտիր և սպիտակ հացը, լավաշը, ծալ-ծալ չոքերը, համեմունքներով պատրաստված կարկանդակը, համեմունքներով ու քեմոնով կովի մսից պատրաստված Լահմի-կատիտ անունով հայտնի բաստրման և անուշահամ սուջուղը (երշիկը) ոչ մի տեղում չկան: Այս բոլորից իբրև նվեր ուղարկվում է Ստամբուլ: Հենում այս քաղաքում 40 բարեգործական հիմնարկություններ են եղել, որոնք օգնել են հարուստներին և աղքատներին հավասարապես: Դրանցից հիմա էլ մնում է Խունդի խանրմի իմարեթը:

Այնուհետև էվ. Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Կեսարիայի 103 զբոսավայրերը:

Էրջիս [Էրջիաս] լեռան տարօրինակ հատկությունները: Այս լեռան վրա օձ, կարիճ և այլ թունավոր սողուններ չկան: Ասում են, թե այս բարձր լեռը անհայտ ազնվականների բնակավայր լինելու հետևանքով է, որ այստեղ սողուններ չեն եղել: Մի ուրիշ ավանդություն համաձայն, ընտրյալ նվիրական անձերից մեկը՝ Բաբարթեն

Հինգին, այստեղ շատ երկարատև կյանք է անցկացրել և այս լեռան վրա սողունների բացակայությունը նրա աղոթքների շնորհիվ է։ Այս լեռան վրա ներկայումս էլ Բարարթեն-բադի անունով մի այդի կա, որտեղ զանազան տեսակի ինքնաբույս ծառեր են աճում և պտուղ տալիս։ Այս Բաբարթենը այդեպանների փիրն է եղել։ Նրա նվիրական անունը էբու-Ջենդ Հինգի է։ Նա ճգնավորական կյանք է անցկացրել. գերեզմանը Հնդկաստանումն է։

Մի ուրիշ ավանդության համաձայն, նվիրական Յահյայի օրոր, երբ էրջեշ կայսրը այս քաղաքը կառուցելիս է լինում, հին իմաստուններից մեկը՝ Ֆելասեկե անունով իմաստունը, բարձրանում է այս բարձր լեռը, ուղղահայաց ձևով 70 տեսակ սողուններ փորագրում, յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին թալիսման է անում և դրա համար էլ այս լեռան վրա թունավոր կենդանիներ չկան։ Այս լեռան վրա ամառ-ձմեռ սառույցն ու ձյունը անպակաս են։ Ասում են, որ գայլ կա, բայց մենք չտեսանք։

Այնուհետև էվ. Չելերին նկարագրում է Կեսարիայում գտնվող շենիերի և այլ անձանց գերեզմանները և այդ կապակցությամբ պատմում է մի շարք առասպելական դեպքեր։ Ուղևորությունը շարունակելով նա անցնում է Բոր քաղաքով ու բերդով, ապա Ակսարայով և մի շարք այլ վայրերով, հետո վերադառնում է Կեսարիա։ Այստեղից գալիս է Մարաշի տերիտորիայում գտնվող էրիստանի գավառը և այնտեղից էլ Սվադ։

(էջ 177—195)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՍՎԱԶ (ՍԵՐԱՍՏԻԱ)

Հնագույն և բաբելոնյան Սվազի բնութագիրը։ Նվիրական Ջեքերի-յեի օրոք Մարաշի կայսր Ջեմիշիմեն կառուցել է Մարաշը, իսկ նրա եղբայրը՝ Սվազը։ Մի քանի պատմագիրներ ասում են, որ այս քաղաքը կառուցել է Քեյմուրաս Շահը¹², իսկ մի քանիսն էլ՝ Ջեհակ Մարիին¹³ են վերագրում։ Քեյմուրասը թաղված է Սվազում։ Նրա օրոք Սվազում շմշակված տեղ չի մնացել։ Մինչև Կըզըլ Ըրմաքի դետեղերը եղել է բարեշեն ու մշակված։ Հետագայում [Սվազը] անցել է մի շարք մելիքների ձեռքը։ Ի վերջո, Բազդատի խալիֆա Հարուն-էլ-Ռաշիդի օրոք, Սեյդ Ջաֆեր-Ղազիի շնորհիվ անցել է իսլամների ձեռքը։ Ավելի ուշ, Ալ-Դանըշմենդներից Նիկհիսարի նվաճող սուլթան Մելիք-Ղազին Ալ-Սելջուկների օգնությամբ նորից դրավում է այն։ Իսկ հետագայում, թուրքմեններից խել է Ալ-Օսման Յըլդըրըմ Բայազիդ խանը։ Սակայն Թիմուրի արշավանքի ժամանակ, առա-

ջինը Սվազն է նրա դեմ ելել: Բնակիչներից հազարավոր պատանի աշակերտներ նվիրական ղուրանը կրծքներին դրած, ղուրս են եկել Թիմուրին դիմավորելու, սակայն այդ երկաթասիրտ ու խավարյալ զզվելի կատաղած ձիերը նրանց ոտնատակ են արել: [Թիմուրը] յոթը օր մնացել է այստեղ ու բնակիչներից և ուլեմաներից 70 հազար մարդ է սրի քաշել, բերդը ավերել է և քանդել: Այդ ավերակները հիմա էլ հրեում են: Ժողովրդի մեջ առած է դարձել «Քեզ հետ այնպիսի բան պիտի անեմ, որ Թիմուր-լենգը Սվազին չի արել»: Թիմուրի և Նասրեդդին խոջայի տեսակցության ժամանակ, խոջան Թիմուրին հարցրել է. «Ինչու Սվազում 40 հազար երեխաների և դեռահասների թաթարական ձիերի ոտքերի տակ զցեցիր և 70 հազար աստծո ստեղծածներին կոտորեցիր»: Թիմուրը պատասխանել է. «Աստված վկա, սվազցիները նվիրական ղուրանը ստեղծված է (սարքված) ասելով, մերժված (չնշված) այնքանին սարքովի խոսքեր հարմարեցնելով, ղուրանը ղուրանությունից ղուրս են բերել [աղավաղել են]: Նրանց երեխաները՝ ապօրինի երեխաներ են [պոռնկորդիներ], ծերերը՝ ընդունել են շիի, հուրուֆի, ջեբրի, կադերի դավանանքները: Աշխարհը կարգի բերելու համար նրանց վրա շարժվեցի և նրանց քաղաքը ավերեցի, բայց քո սիրու համար քաղաքը քեզ պարգևեցի: Մի վախենա, չեմ ավերի»: Այնուհետև նա կռվել է Յրլդրրում խանի դեմ, որի մանրամասնությունները տրված են 2-րդ հատորում*:

Հետագայում, երբ Ջելեբի սուլթան Մուհամմեդը¹⁴ փադիշահ է դառնում, ձեռնարկում է Սվազի նորոգմանը և բարեկարգմանը: Նա երկու բերդ է կառուցում: Այնուհետև, Բայազիդի¹⁵ օրոք, Աջեմի շահը, Էրզրումի, Քեմախի, Սվազի և Թոքաթի շրջանները իր ժառանգական կալվածները համարելով զրավում է: Ավելի ուշ, 921 (1515) թվականին այս վայրերը ետ են խլվում Աջեմի ձեռքից:

Երբ վեզիրության աստիճանով Սվազը տրվեց մեր էֆենդիին՝ Մյուրթեզա փաշային, շորս ամսվա ընթացքում նվաստ ուղևորություն կատարեց Ուրֆայի, Ռաքայի, Հարանի, Մարաշի և Կեսարիայի շրջաններում և Սվազ դալով նրա քաղցր խոսակցությանն արժանացավ:

Սվազի իշխանությունները: Սուլեյմանի օրենսդրքով Սվազի վեզիրի փադիշահական խասը 9 անգամ 100 հազար ալչե է: 48 ղեամեթ և 928 թիմար ունի: Սվազի էյալեթում կան հետևյալ սան-

* Տե՛ս II հատ., էջ 40 (ծանոթ. հեղինակի):

ջաքները՝ Ամասիա, Չորում, Բոզոք, Դիվրիկի, Ջանիկ, Արաբկիր և Սվազ։ Սվազը սանջաքի փաշայի կենտրոնն է։ Գանձարանի դեֆթերդար շունի։ Դեֆթերի քեթիսուդայի խասը 80200 ալշե է։ Թիմարի դեֆթերդարի խասը՝ 62550 ալշե է։ Ունի շավուշների քեթիսուդա և շավուշների պետ։

Բուլոբ սանջաքների զինվորները 3133 կըլըջ են։ Ջեամեթների և թիմարների տերերի զինված զինվորների թիվը, օրենքով, 10 հազար զինված և ընտրյալ զինվոր պետք է լինի։ Բուլոբ այս զինվորների տարեկան եկամուտը 131 անգամ 100 հազար 7327 ալշե է։ Նահիյեներից՝ մուլլայի եկամուտը 6 հազար ղուրուշ է։ Վեզիրը օրենքով 40 հազար ղուրուշ ունի։ Հանեֆի դավանանքից կա շեյխուլ-իսլամ։ Ունի նաև սիփահիների քեթիսուդա, ենիշերիների սերդար, քաղաքի նախիբ, մուհթեսիբ, բաջտար և կափանջի։

Սվազ բերդի նկարագիրը։ Քաղաքի հյուսիսային կողմի լեռների կոշվում են Սիբ-նիշան¹⁶ և Թուզ-Ասար։ Այդ բարձր լեռների լանջերին է գտնվում այս մեծ քաղաքը։ Բուլոբ տների ճակատները նայում են դեպի հարավ՝ Սվազի դաշտում գտնվող էյրի կամուրջի կողմը։

Թիմուրի ավերած ստորին բերդը գտնվում է հարթության վրա, որը 10 հազար հինգ հարյուր քայլ տարածություն է զբաղում։ Ավերակ բերդի վրա կա 803 (1400) թվականի հիշատակությունը։ Բերդը թեև ավերակ, բայց շատ ամրակուռ է, քարակրով է լրացված։ Խորասանի քարերով կառուցված մի մեծ բերդ է։ Ամեն կողմից ունի պարիսպներ և աշտարակներ։ Բայց որոշ տեղեր քանդված են, որոնք սակայն հեշտությամբ կարող են վերանորոգվել։ Այս քանդված բերդը հինգ դարպաս ունի։ Արևմուտքից Կայսերի դարպասն է, արևելքից՝ Փալաշի դարպասը, նորից արևելքից՝ Թոքմաքի դարպասն է, հյուսիսից՝ Ջան-Ջունի դարպասը, հարավից՝ Սիլփորի դարպասը։ Այս բերդը դռան կարիք չունի, սայլեր կարող են ներս մտնել։ Ստորին բերդի վարոշում առանց այգիների ու պարտեզների ընդամենը 4800 տուն կա։ Սրանք զրախտանման ջրեր ունեն։ Քառասուն փողոց կա։ Կայսերի դարպասի թաղամասը հայկական է. սա նոր թաղամաս է։ Կա նաև հույների թաղամաս։ Նշանավոր թաղամասերն են՝ Աղջա-Յուքե, էորթյուլու, Փեյքար, Քյոհնե-Ջիվան, Չարշը Մեյդան, Օղլան Չավուշ, Աղա դեյիրմանի, Բերգեջի-թարլասի, Բալդըր Բաղայր, Սրբ-չոբան, Կալեարդը, Հաջի Ջահիդ, Ուլու ջամի, Փուլուր-թեփե։ Երկու բերդերը իրարից հեռու են մի նետի թռիչքի տարածությամբ։ Մեկը հարա-

վային կողմի վերին բերդն է, որ Ջելեբի սուլթան Մուհամմեդն Է կառուցել: Քառակուսի ձևով է, առանց խրամի, միհարկանի, երկու դարպասով և գտնվում է մի հողաբլրի վրա: Գործող դարպասը հարավում է, ստորին քաղաքին է նայում: Իսկ դեպի արևելք բացվող դարպասը միշտ փակ է մնում: Այստեղ երկու հարյուր բերդապահի համար բնակարաններ, մի ջամի, պաշարեղենի ամբար, ջրի ավազաններ, ռազմամթերանոց և 40 փոքր շահի թնդանոթ կան: Այս բերդը նայում է ամբողջ քաղաքին: Ավելի բարձր է, քան փաշայի բերդը: Միջնաբերդը փաշայի բնակավայրն է: Ամբողջ Ալ-Օսմանի երկրում միմիտրաններն ու վեզիրները մշտապես միջնաբերդում են ապրել: Սակայն Դիարբեքիրում և Սվազում փաշաների միջնաբերդում ապրելը սահմանված է օրենքով: Սվազում փաշայի կողմից բնակեցված ստորին բերդը նայում է վերին բերդին: Եթե փաշան ապստամբվի, վերին պարսպի թնդանոթներն, առանց ամառ տալու, փաշայի պարիսպը քարուքանդ կանեն: Փաշայի այս բերդը, Թիմուրի կողմից ավերվելուց առաջ, 586 (1190) թվականին նորոգել էր սուլթան Ալանդդին Քեյկուբադ Սելջուկին: Երկու հարկանի սրբատաշ քարերով կառուցված մի ամուր բերդ է: Շրջագիծը 1500 քայլաչափ է: Ունի խոր խանդակ, որ շրջապատում է բերդը: Ունի ընդամենը 20 աշտարակ և 600 ատամնավոր պարսպապատ: Պարիսպների բարձրությունը 27 արմունկաչափ է: Ունի միայն 2 դարպաս, մեկը՝ դեպի հյուսիս, որ դուրս է գալիս դեպի լեռնային ճանապարհը և Շեհզադեների գերեզմանատունը: Երկու շերտ երկաթյա դարպաս է: Դարպասի ներսից պահպանություն են անում բերդակալ աղան և բերդապահ հսկիչները: Մյուս դարպասը նայում է դեպի հարավ և ուղղված է դեպի ստորին քաղաքը: Այս բերդի մեջ անպարտեզ և անայգի, բայց լավ շինված ընդամենը 300 հողածածկ տուն կա: Փաշայի պալատը այստեղ է: Նախկինում սա մի հասարակ դղյակ է եղել: Մեր էֆենդին, Մյուրթեզա փաշան բազմաթիվ սենյականեր, դիվան-խանե, ներքին ղուլամների համար սենյականեր ու բաղնիք շինեց և դղյակը բարեզարդեց: Բերդում կանա մի բաղնիք, մի ջամի և մի մեդրեսե: Կա մոտ 10 խանութ:

Ստորին բերդը, վերին և ներքին բերդերից ավելի բարեշին և զարդարված է: Քանի որ փաշան այստեղ է ապրում, շաքաթական շորս անգամ մեծ դիվան է լինում և շատ մարդիկ են հավաքվում: Այս բերդը գտնվելով լեռան լանջին, ունի դրախտանման ջրեր: Սակայն վերին բերդը մարդկանց ճանապարհից դուրս է և ոչ ոք

այնտեղ չի գնում: Սակայն ջելալիների և ջեմալիների վախից, քաղաքի ավազանիք իրենց ունեցած բոլոր թանկագին իրերը պահում են այդ վերին բերդում: Սվաղ քաղաքը իր երկու ներքին բերդերով, ստորին՝ Թիմուրի ավերած բերդով և վարոշով, ներսում և դրսում ընդամենը 6060 տուն ունի:

Սվազի ջամիները: Ստորին վարոշի բեդիստանի մոտի Ուլու ջամին՝ երկարությամբ և լայնությամբ, երկու հարյուր ոտնաչափ է: Հնագույն ջամի է: Կառուցել է սուլթան Կըլըջ Արսլանը: Ունի մեկ մինարե, որը հողածածկ և լավ կառուցված շինություն է: Կան նաև Կըզըլ ջամին, Սիվաս էֆենդի ջամին, Մուսա էֆենդի ջամին, Քիլիս ջամին և այլն...

Դար-ուլ-թեդրիսի բնութագիրը¹⁷: Այս մեգրեսեն հայտնի է Կըզըլ Մեդրեսե անունով: Իսլամական երկրներում գիտության այսպիսի վայր ո՛չ կառուցվել է և ո՛չ էլ կկառուցվի: Երբ Թիմուրյ տեսել է այդ հոյակապ շենքը՝ հիացել է: Բերդի դարպասի նման մի բարձր դուռ ունի, որը տեսնողին հիացմունք է պատճառում: Այս դռան աջ և ձախ կողմերի աստիճանների վրա վարպետը բարձրրյալն Աստծո ամենակարող ձեռքով ստեղծված այնպիսի ծաղիկներ է նկարել, որ նայողին թվում է, թե այդ ծաղիկները քամելիոնի նման տարբեր գույներ ունեն: Դռան վրա գրված է [կառուցման] թվականը. «Բին-Կըլըջ Արսլան-բին Մեսուդ, տարի 569» (1173—1174): Ժամանակի ընթացքում մի քանի տեղեր ավերվել են: Այս մեդրեսեն արժանի է դիտման և բոլոր ուղևորները նրա մասին գովասանքներ են գրել: Մեդրեսեի վերնահարկում և ստորին հարկում 80 խցիկ կա: Գիտություն ձեռք բերող էֆենդիները ձմռանը ստորին հարկում, իսկ ամռանը վերնահարկում են սովորում: Ժամանակին այնպիսի հարուստ կալվածներ է ունեցել, որ իր վագֆների շնորհիվ ուսանողներին օրեկան երկու անգամ ճենապակյա պնակներով ընտիր կերակուրներ են տվել: Սակայն ներկայումս ուսանողները զրկանքներով ապրող խեղճ մարդիկ են...

Այնուհետև էվ. Չելերին նկարագրում է Սվազում եղած 140 դպրոցները, դեր-վիշական թեթիյները¹⁸ և փոքր խաները, հարյուրից ավելի բաղնիքները և մոտ 45 աղբյուրները:

Շուկան և բազարը: Ուլու ջամիի մոտի բարեշեն և հարուստ բեդիստանը ունի հազարի չափ խանութներ: Ունի խաղախորդարան, ոսկերիչների և կոշկակարների արհեստանոցներ:

Սվազի կլիման հիսնալի է: Բնակիչները ցորենագույն են և մարմնապարար: Ավագանին հագնում է թանկագին հագուստներ: Միջակ կարողության տները՝ լոնդոնի կերպասից և գույնզգույն բեղերից հագուստներ: Խոսում են քրդերեն և թուրքերեն: Տղամարդիկ շուտ են ծերանում: Աղջիկները շատ գեղեցիկ են և բարեկազմ: Զուրը շատ ընտիր է: Օդը շատ խիստ լինելու պատճառով այգիներ և պարտեզներ չկան: Լեռները ծառազուրկ են և մերկ: Քաղաքը գտնվում է չորրորդ գոտում և 17-րդ սովորական կլիմայում: Բերքերից շատ առատ են ցորենը, գարին, սիսեռն ու ոսպր: Մեկ քիլոն¹⁹ 40 քիլո բերք է տալիս: Մեկ օկկա²⁰ հացը, վեց օկկա կշռող մի ձիու կերը արժե մեկ ակչե: Շատ կան վանդակաձև բանջարանոցներ: Տնայնագործական արտադրությունից կարևոր է շատ նուրբ և սպիտակ բամբակի կտավը: Մի զույգ հողաթափը և շուտ տը արժե 15 ակչե: Պատրաստվում են շատ լավ վերմակի երեսներ, չլթե գեղեցիկ վարագույրներ:

Ուտելիքներից և խմելիքներից ընտիր և սպիտակ հացը, գաթան, հավի մսից պատրաստված կարկանդակը ոչ մի տեղ չկան: Նուրը գալիս է Մարաշից, ռուբը [դոշաբ]՝ Այնթափից, խաղողի շիրեն՝ Ամասիայից:

Այս քաղաքը փաղիշահին ամեն տարի հազար հարյուր քիսե եկամուտ է տալիս, երկու հարյուր քիսե էլ վեզիրի եկամուտն է: Բոլոր պատմագիրները Սվազ քաղաքն անվանել են Մայր-քաղաք: Արդարև մայր-քաղաք է: Եթե Արաբիայում կամ Ռումի երկրում և Հունաստանում սով լինի, այս քաղաքի հացահատիկը բոլորին կբավարարի: Կարիքի դեպքում նրա հացահատիկը Մակեդոնիային էլ կփրկի: Ամբողջ ժողովուրդն ուրախ է, երկիրը հարուստ և բարեշեն, ցանքսերը շատ առատ, բերքն ու առատությունն անհաշիվ, ժողովուրդն էլ շնորհալի: Բնակչությունը վերին աստիճանի հյուրասեր է: Պանդոկներում ապրող պանդուխտներին ամեն գիշեր հրավիրում են իրենց մոտ և պատվում: Այս քաղաքն ամեն տեսակետից գովասանքի արժանի մի սրտաբաց քաղաք է: Սվազ քաղաքի արևելքում գտնվում է էրզրում քաղաքը, որը նիկսարի կողմից 8 կոնաք հեռավորության վրա է: Հյուսիսում՝ Ամասիան է, Մերզիֆունը (Մարզվանը) և Լադիկը շորս կոնաք հեռու են: Արևմուտքում գրտնրվում է Թոքաթ բերդը, որը 3 կոնաք հեռու է:

Այնուհետև, է.վ. Զելերին երկար նկարագրում է իսլամական ուխտատեղիները, նվիրական գերեզմանները և այդ առթիվ պատմում մի շարք առասպելներ:

ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՎԱԶԻՅ ԴԻԱՐՐԵՔԻՐ

ԷՎ. Չելեբին Սվազից մեկնում է դեպի Դիարբեքիր և նկարագրում այդ ճանապարհին պատահած վայրերը:

Դիվրիկի բերդի բնութագիրը: Ըստ ինձանի պատմության, առաջին հիմնադիրը եղել է վեհափառ Սուլեյմանը: Դիվրիկ անունով մի դև է եղել: Բյուզնյսեն Այդրնջը քաղաքում մի մեծ պալատ կառուցելու ժամանակ, այս Դիվրիկը շի ցանկանում ծառայել և Դիվրիկ կոչված ժայռի մի քարայրում կապկպված վիճակում տարիներով բանտարկված է մնում: Հետագայում, վեհափառ Զեքե-րիայի օրոք Սվազի բերդի տերը այստեղ բերդ է կառուցում և Սուլեյմանի բանտարկած դևի անունով կոչում է Դիվրիկ: Այնուհետև մի մեծիքից մի այլ մեծիքի ձեռք է անցնում և ի վերջո, Ալ-Դանըշ-մենդիի օգնությամբ վեհափառ Օմարի որդիները և Մալաթիան նվաճող էմիր Ումրան-Նոկմանը գրավում են վերջին մեծիքի ձեռքից: Հետագայում, թեև նորից նրանց ձեռքն է անցնում, սակայն 487 (1094) թվականին ենթարկվում է Ալ-Սելջուկիների տիրապետությանը: Ավելի ուշ Ալ-Օսմանի Չելեբի սուլթան Մուհամմեդ խանը իր ուժեղ բազուկով գրավում է այս շրջանները և իր իշխանության տակն առնում: Սակայն Բայազիդ Վելիի օրոք Աջեմի շահը նվաճում է մինչև Սվազ և Թոքաթ ընկած վայրերը: Ի վերջո, Զրլորի ճակատամարտից վերադարձող Սելիմ խանը [այս վայրերի] բնակչությանը իրեն ենթակա և հպատակ է դարձրել:

[Դիվրիկը] Սվազի վիլայեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Փաշայի զինվորների հետ միասին ընդամենը երկու հազար զինվոր ունի: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, յուզբաշի, շեյխ-ուլ իսլամ, նագիր-ուլ էշրեֆ: Փաշաներից և բեյերից բաղկացած ավագանին շատ է: Ունի սիփահիի քեթխուդա, ենիշերիի սերդար, քաղաքի նայիր և բազմաթիվ ուլեմաներ և սյուլեհաներ: Կազին գյուղերից տարեկան վեց քիսե, իսկ փաշան, օրենքի համաձայն, 30 քիսե եկամուտ ունեն: Ժողովուրդը վերին աստիճանի հնազանդ և հպատակ է:

Դիվրիկի բերդի նկարագիրը: Եփրատ գետի եզերքին, դեպի երկինք սլացած սեպածև ժայռի վրա հնուց կառուցված մի աննման բերդ է: Վանի, Մակուի, Շինի, Մարդինի բերդերից հետո [իր ամրությամբ] գալիս է այս Դիվրիկի բերդը: Այնպիսի բարձր մի բերդ է, որ պաշարելիս՝ միայն ամառն խնդրել տալով կարելի է գրավել: Այլ ձևով, մի կողմից ականապատելով կամ ստորերկրյա անցքեր փորելով՝ անկարելի է գրավել: Միակ միջոցը բերդում սով ստեղծելն է: Սակայն ինչ էլ լինի, բնակչությունը ջրի կարիք չի զգա,

որովհետև վերին միջնաբերդի ժայռի գազաթից մինչև Եփրատ գետը իջնող մի ջրի ճանապարհ կա, երկու հազար աստիճան ունեցող, քարից կտրված արհեստական սանդուղքով, որը չի կարելի լեզվով բացատրել և գրիչով նկարագրել: Ջրի գնացողների և ջուր բերողների համար առանձին-առանձին ճանապարհներ կան: Բացի այդ, բերդում կան անձրևի ջրի համար ջրամբար, ցորենի շտեմարաններ, ռազմամթերանոցներ, 300 հողածածկ տուն և մի ջամի: Բերդը դեպի արևմուտք նայող և դեպի ստորին քաղաքը բացվող երկաթյա մի դարպաս ունի: Բերդը քառանկյունի է և քարաշեն: Աշտարակներն ու պարիսպներն ամրակուռ են: Ընդերքիական օջախից բերդակալ և բերդապահ զինվորներ կան: Չնայած երկրի ներսումն է և սահմանի վրա չգտնվելու պատճառով ապահով վայր է, բայց ջելալիների և ջեմալիների վախից, բավականաչափ ռազմամթերք և շանի լավ թնդանոթներ ունի: Տոնական և նվիրական օրերին թընդանոթներ են արձակում և քաղաքն աղմկում է: Բերդի ներսում շինությունների հետք անգամ չկա: Պարսպի տակով ջրիղի հրապարակից կամուրջով անցնում ենք Եփրատ գետը և գալիս ենք Դիվրիկի պարսպի մոտ գտնվող Քեսթիֆան բերդը, որը Դիվրիկին հավասար կարևոր և ամուր բերդ է: Կառուցել է կայսրի աղջիկներից Քեսթիֆան անունով մատաղ մի կույս: Գտնվում է Եփրատ գետի մյուս ափին, արգավանդ և մաքուր հողի վրա: Դիվրիկի և այս բերդի արանքով հոսում է գետը, որը Եփրատի վտակն է: Այստեղից հոսում է դեպի էգին բերդը, այնտեղից դեպի Արաբկիրի ու Ջըմըշ-կածազի բերդերը, ապա՝ Չաթ անունով վայրում, խառնվում է Եփրատին: Գետն այնքան էլ մեծ չէ, հուլիս ամսին կարելի է ձիով անցնել: Դիվրիկի բնակիչները խմում են այդ գետի ջուրը:

Մտորին վառոշը: Բերդից դուրս բոլոր տները դարձած են դեպի արևմուտք: Եփրատի եզերքին ընկած այգիներով ու պարտեզներով և 46 փողոցով մի քաղաք է: Նշանավոր փողոցներն են՝ Ալի-փաշա, Խամսի աղա, Բեքիր շավուշ, Գիվան և այլն: Ապարանքներն են փաշայի շուկայի ծայրում գտնվող, ձորի դիմացը՝ Ալի փաշայի, շուկայի մյուս ծայրում՝ Մուհամմեդ աղայի ապարանքները: Դատարանը գտնվում է Ուլու Ջամիի մոտ:

Ջամիները: Ամենահինը Ուլու Ջամին է, որն ունի երեք դուռ և մեկ հիանալի մինարե. կառուցել է Ալ-Սելջուկներից սուլթան Ալանդդինը: Այս Ջամիի պատի վրա գրված է այսպիսի պատմություն. «Երա շինության համար ծախսվել է 7 ուումի խարաջ»²¹: Վարպետն այս Ջամիի վրա այնպիսի աշխատանք է թափել, պատերի

վրա այնպիսի բուքալեմուն նկարներ է նկարել, որ այս ջամիին չի կարող հավասարվել ոչ Այա-Սոֆիան, ոչ Բրուսայի Ուլու-ջամին, ոչ Սինոպի նախշուն մինբերը²², ոչ Հունաստանի Աթենքի էբու-էլ-ֆեթհ²³ ջամին և ոչ էլ Բուդինի²⁴ տերիտորիայում գտնվող էսթերզան բերդի ջամին։ Մի խոսքով լեզուն անկարող է տալ այս ջամիի գովաբանությունը։ Այս աղոթարանում գիշեր-ցերեկ հոծ բազմություն է լինում...

Բնակիչները։ Այաններն ու ազնվականները շատ են։ Առհասարակ բնակիչները հյուրասեր են։ Ոչ մի գիշեր առանց հյուրի չեն կարող մնալ։ Ժողովուրդը բաղկացած է ուսում ուսանողներից, թուրք-մեններից, քրդերից և այլն։

Մալաթիան գտնվում է Դիվրիկի հարավում՝ մեկ մենզիլ հեռավորության վրա։ Դիվրիկի շրջապատում ապրող ուսանողների և բերայի²⁵ սովորական հարկերը²⁶ ամբողջովին հավաքում է Մալաթիայի հարկահավաքը։ Դիվրիկը գտնվում է Եփրատ գետի եզերքին։ Յուսուֆ անունով մի տեսակ կարճ և հաստ փայտ կա, որը կտրում և պատրաստում են վերին Եփրատի լեռների վրա։ Ամեն մարդ իր նշանն է դնում այդ փայտերի վրա և ապա փոխադրում են Եփրատ գետով։ Քաղաքի ծայրամասում գտնվող թմբերի մոտ այդ փայտերը կանգնեցնում են և ամեն մարդ իր նշանով փայտը վերցնում է և փոխադրում։

Փարե բերդի, այսինքն էգին (Ակն) ֆալաֆի բնութագիրը։ Այս քաղաքը էգին է կոչվում, որովհետև կառուցվել է Կասրոխին (?) կայսրի էգին (կամ էկին) անունով աղջկա կողմից։ Այս քաղաքը գրավել է վեհափառ Օմերի որդիներից էմին Օմեր Բին-Լուկմանը։ Հետագայում քաղաքն անցել է քաֆիրների ձեռքը, բայց Հարուն-էլ-Ռաշիդի օրոք Սեյդ Ջաֆեր Բաթալ Ղազին նորից գրավել է այն։ Ավելի ուշ քաֆիրները նորից են նվաճել, Ի վերջո այս քաղաքը գրավել է Ալ-Սելջուկ սուլթան Ալաեդդինը։ Սելջուկների իշխանության վերջում, նորից անցել է քաֆիրների ձեռքը։ Թիմուրի դեպքից հետո սուլթան Ջելեբին քաֆիրներից գրավել է ամառով։

Մինչև հիմա մոտ 300 քրիստոնյաներ ազատված են սովորական տուրքերից։ Բերդը գտնվում է Եփրատ գետի եզերքի մի ժայռի վրա և կառուցված է քառակուսի ձևով։ Գտնվելով երկրի ներսում՝ այնքան էլ բարեկարգ չէ։ Դեպի Եփրատ ջրի ճանապարհ ունի։ Կան բավականաչափ ամրություններ։ Քաղաքը, [սուլթան] Սուլեյման խանի աշխարհագրով մտնում է Սվազի էյալեթի մեջ։ Ունի սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար, բերդակալ և բերդապահ՝ զինվորներ, մյուհթեսիր և քաղաքի նայիր։

Մալաթիան այստեղից մեկ կոնաք հեռավորության վրա է և գյուղերում ապրող ռայաների սովորական տուրքերը գանձում է Մալաթիայի հարկահավաքը: Քաղաքի շինությունների մեծ մասը ժայռերի վրա է, իսկ այգիները ցածում են՝ Եփրատ գետի եզերքին: Քաղաքի մոտ, Եփրատ գետի վրա մի կամուրջ կա, որ կոչվում է Բուրմա-Քյուփրյու: Բերդում և ստորին քաղաքում հողածածկ, բայց լավ շինված մոտ 1000 տուն կա: Կան նաև բավականաչափ ջամի-ներ, մզկիթներ, 3 մեդրեսե և 40 դպրոց: Արտադրանքից հայտնի է էգինի աղեղը, բազարում լիքն են աղեղնագործները: Բնակիչներն ընդհանրապես նետածիգ լինելու պատճառով՝ այս քաղաքը ստացել է նետածիգների վայր անունը: Բոլոր զինվորները լավ աղեղածիգ-ներ և գոռոզ ու րմբոստ քաջեր են:

Այստեղից շեն վայրերով շարժվեցինք դեպի արևելք և 7 ժամ հետո հասանք Արաբկիր քաղաքը:

Արաբկիր քաղաքի բնութագիրը: Առաջին հիմնադիրը հայտնի չէ: Երբ վեհափառ Մարգարեն 7 տարեկան է լինում, արաբ Հաթեմ-Դային ձանձրացած նեշիրվանի հոգսից, Մեդինեից գալիս է Մեքքա, տեսնվում իր պապի՝ Աբդյուլ Մեթալիբի հետ, և նրա տված արտո-նություններով գալիս է և բնակություն հաստատում Արաբկիրում: Այստեղ զինվորներ է հավաքում և հաղթելով նեշիրվանին, իր ձեռք բերած ավարով բարեշինում է այս քաղաքը: Այդ պատճառով էլ քաղաքը կոչվել է Արաբկիր²: Մի շարք իշխողների ձեռքից-ձեռք անցնելով, ի վերջո անցնում է սելջուկներին, իսկ ամենից հետո գրավում է Զեյբեի սուլթան Մուհամմեդ խանը:

Ըստ սուլթան Սուլեյմանի աշխարհահամարի Սվազի էյալե-թում սանջաքի կենտրոն է: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի: Նվիրա-կան պատերազմի ժամանակ 2 հազար զինված զինվոր կտա: Փա-շան, օրենքի համաձայն, 10 հազար զուրուշ, իսկ կադին՝ տարեկան 2 հազար զուրուշ եկամուտ ունեն: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիր-ուլ-շերիֆ, քեթիուղա, ենիշերիի սերդար, բերդակալ և բերդապահ զինվորներ, մյուհթեսիր և քաղաքի սուբաշի:

Արաբկիրի բերդի բնութագիրը: Բերդը շենացրել է Հաթեմ-Դա-յին, որն իշխել է 7 տարի: Սա հարստացրել է երկրի ժողովրդին, ապահովել շնորհներով ու բարիքներով, բանակով նորից զուրս է եկել նեշիրվանի դեմ: Երբ հասել է Շամի մոտի Մեզիրեբ գյուղը, լուր է ստացել, որ նեշիրվանը և Աբդյուլ Մեթալիբը Մեքքայում մա-հացել են: Ինքն էլ մահանում է Մեզիրեբի մոտ: Աբդյուլ Մեթա-

լիբի, նւնշիրվանի և Հաթեմի մահը տեղի է ունեցել մի շաբաթվա ընթացքում:

Եփրատ գետը հոսելով Արարկիւրի մոտով, ամբողջապես ոռոգում է այդ դաշտը, որի շնորհիվ էլ շեն ու հարուստ է դարձել:

* * *

Այստեղից շարժւեցինք դեպի արևելք և իջևանեցինք Դուլիլիս գյուղում: Եփրատի եզերքին ընկած շեն գյուղ է: Այստեղից այն կողմ սկսվում է Դիարբեքիւրի էյալեթը և Չմշկեզեքի [Չմշկածագի] տերիտորիան: Այդտեղից հարթ դաշտավայրով դարձյալ դեպի արևելք գնացինք, նավակներով անցանք Մուրադ գետը և դիմացի ափին նորից եկանք Դիարբեքիւրի էյալեթի Բշիվան բերդը:

Խարփութի [Խարբերդ] տերիտորիայի մի վայրում Եփրատ և Մուրադ գետերը իրարից մոտ են հոսում և մեկ մենզիլ հեռավորութուն անցնելով, Չաթ կոչված վայրում միանում են: Այդ պատճառով, մեկ օրվա ընթացքում անցանք Եփրատն ու Մուրադը: Անցնելով Բաղինկ գյուղով, 8 ժամից հետո հասանք Խարփութի [Խարբերդ] բերդը:

(էջ 214—216)

Խար-բիդ, այսինքն՝ Խարփութի [Խարբերդի] բերդի բնութագիրը: Հստ Մուկադդեսի²⁸ պատմության, վեհափառ Ջեքերիյեի դարում կառուցել է Բախտ-ուլ-նասրը²⁹: Մի քանի քրիստոնյա ազգեր էլի պաշտամունք են ունեցել, որի համար այս քաղաքը պարսկերեն լեզվով կոչվել է Դար-ի Խարփութ³⁰: Մի ուրիշ ավանդությամբ այստեղ աշակերտների վրա ստվեր գցող մի փշոտ ուռենի է եղել և այդ պատճառով էլ կոչվել է Խարփութ³¹: Մի ուրիշ բացատրությամբ՝ հողում փշեր աճելու պատճառով Խար-բերդ (այսինքն՝ փուշ աճեցնող) է կոչվել: Ալ-Օսմանի դեֆթերխանեում արձանագրված է Հասան-Ջիյադ էուֆեսի³² [Հասան Ջիյադի երկիր]:

Կայսերական արշավանքի ժամանակ, հսկա բազմությամբ բանակի մեջ, որևէ քաղաքի բնակչի նկատի ունենալով կանչում են պայմանական անուններով, օրինակ՝ Հալեպի քաղաքացիներին կանչում են ուլ էհեդ, սվազցիներին՝ ոռումոում, դիարբեքիցիներին՝ ամեդ-ամեդ, իսկ խարփութցիներին՝ հասան-գադե:

Այս բերդը ժամանակի ընթացքում մի մելիքի ձեռքից անցել է մյուս մելիքին, և ի վերջո, Ջըղըրի գրավումից հետո, սուլթան Սիլիմի բարձր վեզիրը՝ Բըյըբլի վեզիր Մուհամմեդ-փաշան, սերդար

նշանակվելուց հետո, Դիարբեքիւրը գրավելու ժամանակ հարստութիւն էլ է նրան հպատակվել և բերդը ամանով հանձնվել է: Ներկայումս Դիարբեքիւրի էյալեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Ունի ալայի բեյ. շերիբաշի և յուզբաշի: Պատերազմի ժամանակ, բեյի զինվորների հետ միասին, ընդամենը 2 հազար 200 զինված զինվոր է տալիս: Կազին նահիյեններից տարեկան 6 քիսե եկամուտ է ստանում: Սանջաքի բեյը 20 կազայից 18 հազար ղուրուշ եկամուտ է ստանում: Ունի մյուֆթի, նազիր-ուլ-էշրեֆ, սիփահիի քեթխուդա, ենիշերիի սերդար, քաղաքի սուբաշի և մյուհթեսիւր:

Խարբեղի բերդի նկարագիրը: Ներքին բերդը դեպի երկինք խոյացող մի տարօրինակ սեպածև ժայռի վրա կառուցված քառակյունի քարաշեն և ամրակուռ մի բերդ է: Ունի մի դարպաս: Բերդում մաքուր հողով ծածկված մոտ հազար տուն կա: Ունի նաև հին, մեկ մինարետով ջամի: Զրամբարները և հացահատիկի շտեմարանները նմանապես այստեղ են: Ունի բերդակալ, քեթխուդա, բերդապահ զինվորներ, նվադախումբ, բավականաչափ ռազմամթերք, շահի լավ թնդանոթներ: Թիմուրն առաջին անգամ չի կարողացել գրավել, բայց հետո վերադարձի ժամանակ պաշարել է և ամանով գրավել: Վերին աստիճանի ամուր և բարձր մի բերդ է: Թեև շրջակայքում բարձր լեռներ կան, սակայն դրանից վնաս չի կրում, որովհետև միջնաբերդը կառուցված է սեպ ժայռի վրա և շրջապատում խրամներ ունի: Բերդի դարպասի մոտի բաղնիքի շենքը մաքուր և գրավիչ է:

Արտաքին բերդը: Սա ներքին բերդի համար հանդիսանում է վարոշ, որը հին ժամանակ նույնպես ամրակուռ բերդ է եղել: Ներկայումս վերանորոգման կարիք ունի: Երկու դարպաս ունի, մեկը դեպի արևմուտք, մյուսը դեպի հարավ: Բերդում գտնվող ավազանու տները խիստ բարեշեն և ճոխ են: Բերդում աչքի են ընկնում Մենդեր-զադեի, Քյոսե-զադեի ապարանքները:

Այնուհետև էվ. Զելերին նկարագրում է հարբերդի ջամիները, մեդրեսները և բաղնիքները:

Շուկան և բազարը: Աճուրդի բազարում ընդամենը 600 խանութ կա, որոնք շատ ճոխ և բարեկարգ են: Ամենից լավ թամբագործների խանութներն են, որտեղ շատ գեղեցիկ թամբեր են պատրաստում: Քաղաքը գտնվում է Քուրդիստանի մոտ: Օդի և եղանակի լավ լինելու պատճառով մարդիկ երիտասարդ են մնում: Ժողովուրդը խոսում է քրդերեն և թուրքերեն: Ռայանների մեծամասնությունը քրդեր և թուրքեր են:

Ուտելիքները և խմիչքները: Հայտնի են այստեղի սպիտակ Երնտիր հացը, չորեքը և կարկանդակը: Այգիներում հեղարի անունով խնձոր է աճում, որ շատ հայտնի է և Ստամբուլի մոտի Կոջալիի սանջաքի մեսֆեթե խնձորի նման անուշաբույր և կլոր խնձոր է: Խաղողի այգիներում աճող էղևրի խաղողը Շամի գիւնի խաղողից ավելի համեղ է:

Խարբերդի լնի հատկանիշները: Քաղաքի արևմտյան կողմում, քաղաքից երկու ժամվա հեռավորության վրա այգիներով և պարտեզներով շրջապատված մի լիճ կա: Երկու մարդ մեկ օրում կարող են արագորեն անցնել նրա շրջապատը: Օձի թույնի նման դառը ջուր ունի: Մի քանի պատմագիտներ ասում են, որ այս լճի ակունքը Վանա ծովն է [լիճը], որտեղից ջուրը հողի տակից հոսելով թափվում է այստեղ: Եվ իսկապես, Վանա ծովի ձկներից այս լճումն էլ կան... Այս լճում մի կղզի կա և կղզու վրա՝ մի գյուղ: Մոտավորապես 300 տնից բաղկացած այս գյուղի բոլոր բնակիչները ներկարարներ և դերձակներ են: Հիշյալ լճի շրջակայքի Հաբուս և այլ գյուղերից ժողովուրդը նավակներով դայիս և դիտում է այս կղզին: Կղզու վրա մի վանք կա: Պաշտամունքի արժանացած էջը այստեղ է մեռել և պատրիարքն ու վարդապետները էջի դիակը մումիա են դարձրել և գաղտնի պահել վանքում՝ գետնի տակ: Այդ մասին վանքի ծառայողներն անգամ չգիտեն:

Մեզ ասացին՝ «Զորքոտանին իր ամբողջ մարմնով մինչև հիսա կենդանի է, աչքերը փայլում են գիշերային ճրագի նման: Ոսկեփայլ քուրձով մի ավանակ է»: Բայց նվաստս չտեսա: Պատմում են, որ հնում քրիստոնյա ազգերը այդ ավանակին պաշտել են:

Տարօրինակ սփանջելիք: Խարբերդի հարավային կողմում, այգիների մեջ, սեպածե ժայռերի վրա մեծ քարայրներ կան: Հուլիս ամսին այստեղից հոսող ջրերը սառչում և սառույց են կապում: Սաստիկ շոգի ժամանակ ժողովուրդը այդ սառույցը օգտագործում է և սրտերը հովացնում, իսկ երբ ամառվա ամիսները անցնում են և սկսվում են ձմռան սառնամանիքները, այդ սառույցը ամբողջովին հալվում է և ջուրը բաղնիքի ջրի պես տաք է լինում: Քարայրների ներսում այնքան տաք է լինում, որ բազմաթիվ օտարականներ գնում են այնտեղ և բաղնիքի նման օրինական դուլ³³ կատարում: Տարօրինակն այն է, որ սաստիկ շոգերի ժամանակ սառն, իսկ ձմռանը տաք է լինում...

Մի այլ սփանջելիք: Քաղաքի մոտ գտնվող դաշտով մի աղբյուր է հոսում: Ամեն տարի, մոտ և հեռու տեղերից հարուստներ, պան-

դուխտներ են գալիս և ապրում են այս դաշտում, իրենց վրանների մեջ: Սկզբում, երեք օր աղի և ծանր կերակուրներ չեն ուտում, և պաս են պահում: Չորրորդ օրը, վաղ առավոտյան երբ մի փոքր բաժակ խմում են այդ աղբյուրի ջրից, երեք անգամ փորները քշում է: Մի փոքր բաժակ էլ են խմում՝ նորից փորները 3 անգամ քշում է: Այսպես տասը բաժակ խմող ամուր կազմվածք ունեցող մարդիկ անգամ 30 անգամ դուրս են գնում: Մի քանիսը սիրտ են թափում և ամեն տեսակ ցավից, ախտից ու զանազան հիվանդություններից բոլորովին ազատվում են: Այս պատճառով հարբերդի ժողովուրդը առողջակազմ, կարմրադեմ և փահլեանի նման առողջ մարդիկ են: Շնորհիվ այդ ջրի, նրանք բժիշկների կարիք բոլորովին չեն զգում: Խարբերդ քաղաքից մեկնեցինք դեպի արևելք և բարեհաջող գյուղերով ու քարքարոտ վայրերով, Մուրադ գետն էլ նավակով անցնելով, հասանք Փերթեք հնագույն քաղաքը (Պերտեք):

(Էջ 216—220)

Փերթեք քաղաքի պատկերը: Փերթեք է կոչվել, որովհետև մոնղոլական լեզվով արծիվը կոչվում է Փերթեք: Այս քաղաքի բերդի վրա մի բռնկվածույն արծիվ է եղել: Ամեն տարի ներուզին արծիվը երգել է և ամբողջ քուրդ ժողովրդին բազարում հավաքվելու նշան տվել: Այս պատճառով էլ քաղաքը կոչվել է Փերթեք: Մարգարեի հիշրեթի 9-րդ դարում հալիդ բին-Վելիդը գրավելով այս բերդն ու Դիարբեքի շրջանը, այդ թուլունի քանդակը խորտակել է: Մինչև հիմա էլ հայտնի է այդ կախարդական թուլունի տեղը բերդի գագաթին: Առաջին հիմնադիրը Աքասերեսենն է եղել: Հետագայում, մի մեղքի ձեռքից անցել է մյուս մեղքին: Մուլա Իդրիս-ի Բիթլիսիի օժանդակությամբ Փերթեքի իշխանը Սելիմ խանին սկզբում հպատակություն է հայտնել և բերդը Բըյքլի Մուհամմեդ փաշային հանձնելուց հետո, նորից մշտապես տրվել է իշխանին, որպես յուրթլուք և օջախլիք: Ներկայումս բեյի սեփականությունն է: Երջանիկ Ասիթանեից ուղարկված փաղիշահական հրամանագրերում բեյին մեծաշուք ջեմ³⁴ տիտղոսն է տրվում և միջոցով չի գրվում, որովհետև հյուբումեյն է: Բերքից ստացված եկամուտները նրան ևն հատկացվում իբրև խաս և խասերի համաձայն՝ զինվոր հավաքելով, պատերազմի է գնում: Երբ բեյի գերդաստանը վերանում է, Օսմանյան պետության կողմից սանջաքը ուրիշին է շնորհվում: Սուլեյմանի օրենքով խասը 380.000 ալշ է: Նվիրական պատերազմի ժամանակ բեյը 800 զինվոր է ունենում: Օրենքի համաձայն բեյի

տարեկան եկամուտը 10 քիսե է: Ունի քեթխուղա, սերդար, մյուֆթի. նագիր և այլն շունի, բայց քաղաքի սուբաշի ունի: Բերդը գտնվում է Մուրադ գետի եզերքին, սեպածե ժայռի վրա և քառակուսի փոքր բերդ է: Բերդակալը և բերդապահ զինվորները, ռադամթերթը փաղիշահի կողմից չեն նշանակվում, բայց է տնօրինում: Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք և քարքարոտ, դժվարին ճանապարհներով մի մենդիլ տարածություն անցնելով, հասանք Սաղմանի բերդը:

Սաղմանի բերդի նկարագիրը: Խալիֆ Իդրիսի ասելով Աբբասիների օրոք Կարա Ահմեդը, այսինքն՝ Դիարբեքիրի մելիքը, այս ժայռերի վրա կաքավ որսալիս, մի ժայռի կողմից կովի (սաղմալ) ձայն է լսել: Մելիքն այդ ժայռի վրա զոհեր է մատուցել և ժայռը երկու մասի է բաժանվել: Մի օր և մի ցերեկ Թակիանոսի ոսկիներ են հոսել և մելիքն այդ հարստությամբ կառուցել է այս բերդը և անունը Սաղման է դրել (այս բառը սաղմալ բառի աղավաղված ձևն է): Իսկ Բիթլիսի Աբդալ խանի ասելով այս բերդը կառուցել է Սաղման անունով մի քուրդ բեյ: Աբդալ խանի պապերից մեկը՝ Շերեֆ խանը, այստեղ խանություն է արել: Այդ մասին ավանդություն կա:

Այս բերդը նվաճել է Խալիդ բին-Վելիդը և 922 (1516) թվականին Մուլա Իդրիսի և Բըյբլի Մուհամմեդ փաշայի ձեռքով հպատակվել է Սելիմ խանին: Այս բերդը նմանապես Դիարբեքիրի էյալեթում է և իբրև յուրթլուֆ և օջաֆլըֆ գտնվում է սանջաքի բեյի իշխանության տակ: Թիմարներ և զեամեթներ շունի: Օրենքով բեյի խասը 367.057 ալչե է: Ունի 850 զինվոր, մյուֆթի, նագիր, քեթխուղա, ենիչերիի սերդար: Բոլորը Դիարբեքիրումն են: 150 ալչեի աստիճանով կազի և քաղաքային մյուսթեսիբ ունի: Բերդապահը նշանակվում է բեյի կողմից: Պարիսպը գտնվում է Մուրադ գետի եզերքին, սեպածե ժայռի վրա:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Չմշկեզեք [Չմշկածազ] բերդը:

Չմշկիդի ղուլամներից մեկը փախչում և ապաստանում է այս անառիկ երկրում ու մեծ քանակությամբ հարստություն է ձեռք բերում: Չմշկիդի վախից նա կառուցում է այս բերդը և անվանում Չմշկեզեք, որը Չմշկիդ Քենզեքի (?) աղավաղված ձևն է:

Հետագայում անցել է մի շարք մելիքների ձեռքը: Ի վերջո բնակիչները հպատակվել են Սելիմ խանին:

Դիարբեքիրի էյալեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը 334.223 ալչե է. ունի երկու զեամեթ և 8 թիմար, ալայի բեյ

և չերիբաշի: Պատերազմի ժամանակ բեյի դրոշակի տակ ընդամենը հավաքվում է 100 հազար³⁵ զինված զինվոր: 150 ակշեով կազա է: Ունի մյուֆթի, նադիր և մյուհթեսիր, ինչպես նաև բերդակալ և բերդապահ զինվորներ: Մուրադից [զետից] հետո ընկած Օաչըք նահիյեի Մենզեր Բաբա-Ազիզի լեռներից սկիզբ առնող մի փոքր գետ խառնվում է Մուրադ գետին: Այս գետն ամեն տարի, սկսած օգոստոսից, 40 օր դառն և 40 օր անուշահամ ջրով է հոսում: Դե-տում կա շատ համեղ կարմրախայտ ձուկ: Ձկնորսները՝ ուխտա-տեղիից ցած, որսում են այդ ձուկը: Իսկ եթե ուխտատեղիից վերև որսան, այդ ձկները չեն եփվի: Գետի հյուսիսում մի լեռ կա, որի վրա Մենզեր Բաբան մի ծառ է տնկել. ով այդ ծառը կտրի, կվնասվի...

Այստեղից դուրս դառնվ եկանք Փալուի բերդը:

Փալուի բերդի նկարագիրը: Սրա բեյը 921 (1515) թվականին հպատակվելով Սելիմ խանի վեզիրին՝ Բեյբլի Մուհամմեդ փաշա-յին, երկիրը նորից շնորհվել է նրան: Ներկայումս Դիարբեքիրի էյա-լեթում մշտական հյուբումեթ է: Հրամաններում սրանց էլ մեծա-շուրջ օգն տիտղոսն է տրվում: Էյալեթի եկամուտը նրանց հատկաց-ված է իբրև կալսերական խաս: Այս իշխանություն մեջ թիմար, զեամեթ, ալայի բեյ և չերիբաշի չկա: Նվիրական պատերազմի ժամանակ իշխողը պատերազմի է դնում 2000 զինվորով: Ճինվոր-ները զինված են: Մազոտ զլուխ և կարմրավուն մորուք ունեն: Ալ դույնի զլխակապով, յուրօրինակ դեմքով կտրիճ տղամարդիկ են: Նրանք կովի են դնում կանոնավոր խմբերով, տասնյակներով, հա-րյուրակներով և հազարակներով: Ուրիշ պաշտոններ չկան, բացի մյուհթեսիրից և քաղաքի վոյեվոդայից³⁶:

Փալուի բերդը գտնվում է Մուրադ գետի եզերքին, զլուխը հաղ-թականորեն զեպի երկնակամար բարձրացրած քարաշեն մի բերդ է: Ոչ մի կողմից մատույց չունի և այդ պատճառով էլ անհնարին է զրավել այն: Մինչև անգամ Թիմուրը տեսնելով [այս բերդը], բո-լորովին ուշադրություն չի դարձրել, անցել-գնացել է: Բերդում Իբրահիմ բեյից և զինվորներից բացի ոչ ոք չի ապրում և ապրելն էլ անհնարին է: Ամեն անգամ բերդ բարձրանալը մեծ տանջանք է: Բերդում մի ջամի, ռազմամթերքի պահեստ և ջրամբարներ կան: Ժայռերի միջից զեպի Մուրադ գետը իջնող մի ջրի ճամփա կա: Բո-լոր աշտարակներն ու պարիսպները խիստ ամրակուռ են: Երկա-թից շինված դարպասը նույնպես շատ ամրակուռ է:

Փալուի վարոշը: Այս վարոշն ընկած է Մուրադ գետի ափին և

մոտ հազար հողածածկ տուն ունի: էրղանին և էդինը Փալույից դե-
պի արևմուտք մի-մի կոնաք հեռավորության վրա են, հյուսիսից
խարբերդը³⁷ մեկ մենզիլ է: Հարավից Դիարբեքիւրն է՝ երկու մենզիլ
հեռավորության վրա:

Այս բերդի ետևում Բազեն անունով դրախտանման մի գյուղ
կա: Քուրդիստանում շատ հայտնի այս զբոսավայրը Փալուի բեյի
խասն է: Այստեղ ժայռից վճիտ մի գետակ է բխում, որն անմահա-
կան ջուր ունի: Շաթ-էլ Արաբը երեք ակունք ունի. մեկը սա է: Իս-
քենդերը [Ալեքսանդրը] այստեղ մի հավաքավայր է ունեցել: Շաթի
մի ճյուղն էլ էրղանի մոտ գտնվող Թախթի մեշան կոչված վայրից
հոսող վճիտ և աննման գետակն է: Իսկ մյուս ճյուղը խարբերդի և
էրղանի միջով, Դեմիր Կափու և Չինարլիի ձորերից հոսելով անց-
նում է Բերբեղենջ կոչված մեծ կամուրջի տակով, միանում է մի
շարք գետերի և խառնվում է Կարա-Քյոփրյույի մոտով հոսող գե-
տին: Ապա հոսում է Դիարբեքիւրի մոտի ժայռի մոտով, ոռոգում
բանջարանոցները, 170 բերդաքաղաքներ ու գյուղեր և մինչև
դրախտաշեն Բաղդատ հասնելը միանում է 150 գետերի: Բաղդա-
տից հետո՝ Դիալե, Չերգե, Հեզե և այլ, մոտ 60 մեծ գետեր
ընդունելով իր մեջ, Բասրայից 3 մենզիլ վերև, Դուրնա բերդի մոտ,
Եփրատը միանում է Շաթին, որից հետո ստանում է Շաթ-էլ-Արաբ
անունը: Բասրայում հնդկական և պորտուգալական նավերը դալիս
և մոտենում են [գետին]...

Փալուի բերդի մոտով հոսող գետը մոտ է Մուրադ գետի ակուն-
քին: Էրզրումի և Մուշի դաշտում, Բինգյուլի լեռներում հազարից
ավելի գետակներ միանալով և Մուշի դաշտով հոսելով՝ անցնում
են Փալուի բերդի մոտով: Իզմիլի կոչված վայրի Չաթ անունով
գյուղում խառնվում է Եփրատին և հոսում ներքև:

Փալուում, Իբրահիմ բեյից նվերներ և ուղեկիցներ վերցնելով
անցանք սեպ և քարքարոտ վայրերով, բարեշեն գյուղերի հանդի-
պեցինք և հասանք Չապաքջուր բերդը (Ճապաղ ջուր):

Չապաքջուրի մեծ բերդի գովասանքը: Ըստ Մուքատտեսեի
պատմության նշանավոր Իսքենդեր Ջուլկարնեյնը³⁸, երկու եղջուր
է ունեցել (?), որի համար շատ է տանջվել: Հազարավոր իմաս-
տուններ չեն կարողացել գտնել դրա բուժումը: Դրանից հետո,
հույս ունենալով, որ կարող է բուժվել, Իսքենդերը սկսել է անմա-
հական ջուր փնտրել: Բայց դարձյալ չի բուժվել: Բասրայում Շաթ-
էլ-Արաբ գետից ջուր է խմել և փորի ցավերը դադարել են ու եղ-
ջյուրներն էլ սկսել են փոքրանալ: Հետո Շաթից ջուր խմելով եկել

հասել է Շաթի ակունքի մոտ գտնվող Դիարբեքի: Այնտեղից էլ գնացել է գեպի Բեթման գետը, որից օգուտ չի ստացել: Այնուհետև այդ գետին խառնվող Փեֆենդի գետից է խմել ու շատ է հավանել: Ջուր խմելով այս գետի եզերքով հասել է Բիթլիս քաղաք: Այստեղ գետը երկու ճյուղի է բաժանվել: Օնեշ ձորով հոսող գետից էլ է խմել, բայց անօգուտ: Երբ խմել է Բիթլիսի բերդի աջ կողմից հոսող Վտակից, բերդի ժայռի ստորոտում անմիջապես հանգիստ բռն է մտել: Երբ արթնացել է, այդ գետի ակունքից 7 օր ջուր է խմել և եղջյուրներից մեկը ընկել է, մյուսը մնացել (՝): Ասում է. «Լահճ, Բասրայից սկսած իմ խմած անմահական ջրերը այս զուլալ ջրից են»: Իր Բիթլիս անունով գանձապահին հազարավոր քիսեներով հարստություն է տալիս և հրամայում. «Շուտով այս վայրում ինձ համար այնպիսի մի բերդ կառուցիր, որ ես ինքս պաշարեմ, բայց չկարողանամ զրավել»: Գանձապահ Բիթլիսը, երբ բերդի կառուցումով է զբաղված լինում, իսքենդերը, գիտնականնե-րի խորհրդով, ճանապարհորդության է դուրս գալիս: Բիթլիսից մի օրվա ընթացքում հասնում է Մուշի դաշտը, այնտեղից էլ անցնելով մենգիլներով, հասնում է Չեպաքջուրի լեռան ստորոտին և այստեղ կանգնեցնում է իր իսքենդերական [արքայական] վրանը ու հաճելի և ուրախ ժամանակ անցկացնում: Ընկնում է նաև մյուս եղջյու-րը: Տեսնելով այս ջրի օգտակարությունը, Մուքատտեսի ասելով. գետը կոչում է Չեպաքջուր, որ նշանակում է Դրախտի ջուր: Նա, իմաստուններից իր մոտ է 'լսնշում Ֆիլկոսին և ասում. «Վաղուց ի վեր է ինչ դուք իմ նեղիմն եք»³⁹ և չկարողացաք ինձ բուժել: Դարմա-նը իր դրախտային գետերից բարձրյալ Աստվածը տվեց: Շուտով այստեղ ինձ համար մի բերդ կառուցեք և անունը Չեպաքջուր դրեք»: Այս հրամանը տրվելուն պես սկսում են բերդը կառուցել և 315 օրվա ընթացքում ավարտում են:

Այս բերդը կառուցված է Մուրադ գետի եզերքին և գեպի երկ-նակամարը խոյացած մի հիանալի բերդ է. իսկապես հնակառույց է և կարծես Ֆերհադի ձեռքով է կառուցվել: Աշտարակներն ու պա-րիսպները կառուցված են խոշոր քարերով ու հնգանկյունի են: Բերդի ներսում տներ կան, որոնք այգիներ ու պարտեզներ շունեն: Կա ջամի, հացահատիկի շտեմարաններ, ռազմամթերանոց, ջրամ-բարներ: Մի շարք մեյիքների ձեռքից-ձեռք անցնելուց հետո, ի վերջո Այ-Աբբասներից և Բիթլիսի իշխող Միր Աբդալ խան էֆեն-դիի պապերից անցել է Սուլթան էվհեդուլահի ձեռքը, որը երկար ժամանակ իշխել է այս բերդում: Հետո բերդը մի կերպ խլել են և

այնտեղ 7 տարի իշխելու ներկայումս իշխող քուրդ բեյի պապերից մեկը՝ Սեֆրան խանը, բերդը պրավել է և նրա հաջորդները իշխել են որդոց-որդի 921 (1515) թվականին Չըլդըրի նվիրական պատերազմից⁴⁰ վերադարձող Սելիմ սուլթանին հպատակություն և նահայտնել և բերդի բանալիները հանձնել են Բըյըբլի-Մուհամմեդ փաշային։ Նրանց այս հպատակությանը իբրև վարձատրություն, փաղիշահը այս էյալեթը սեփականության կարգով շնորհել է նորից իր տերերին։

Քուրդիստանում գտնվող 9 օջափլը՝ սանջաքներից մեկն էլ այս է. բայց այս երկիրը մի միմիրանության չափ ընդարձակ է։ Իշխողը տարեկան 40 բեռ ակչեի եկամուտ ունի։ Իշխում է 2000 ձիավոր զինվորներով։ Եթե բեյի գերդաստանը զիջի սանջաքը (սուլթան) Սուլեյմանի օրենքով ուրիշին կտրվի։ Բեյի խաար 370.000 ակչե է։ Կա 5 գեամեթ և 35 թիմար։ Օրենքով, ջեբելունների հետ միասին սանջաքի բեյի և շերիբաշիի դոռշակի տակ հավաքվում է 300 զինվոր։ Մյուսթի, նագիր, քեթիուդա, սերդար, բերդակալ և բերդապահ զինվորներ չունի։ Բերդը գտնվում է բեյի իշխանության տակ և ունի փոքր թնդանոթներ։ Հայտնի են բերդի օղն ու ջուրը, գեղեցիկ աղբիկներն ու տղաները։ Ունի ջամի և մզկիթ։ Փաշայի բերդից 8 ժամյա հեռավորության վրա է։ Մուրադ գետի վրա գցված Չեպաքջուր մեծ կամուրջով անցնում են Բինգյուլի լեռների [յայլաների] վրա գտնվող Խալթի, Չեքվանի, Եզիդի, Ջազա, Ջեբարի, Լոլո, Իզուլի, Շեքադի և Քիբի աշիրեթները, որտեղ մոտ 200 հազար մարդ և 10 անգամ 100 հազար ուղիարներ ու այլ կենդանիներ կան։ Այստեղ կանգնած Չեպաքջուրի բեյի մարդիկ տասանորդ (օճուր) են առնում և թռչունն անգամ չի կարող նրանց ձեռքից դուրս պրծնել։ Յայլաներից իջնելիս էլ դարձյալ յայլայի նվեր են առնում։

Այստեղից դուրս եկանք և հասանք Դենջ բերդը։

(էջ 220—226)

Գենջի բնուրագիրը։ 921 (1515) թվականին այս քաղաքի իշխողը համբուրել է Չըլդըրի նվիրական պատերազմից վերադարձող Սելիմ խանի ձիու կոխած հողը և բերդի 70 բանալիները նրան է հանձնել։ Իր այդ ուղղամտության և ծառայության համար նրա ամբողջ ժողովուրդն ազատվել է ծանր տուրքերից, իշխանությունն էլ բևյին է շնորհվել։ Փաղիշահի կողմից նրանց ուղղված բարձր գրություններում «նորին Բարձրապատվություն» է գրվում։

Այսպիսի անկախ 5 ճյուղումեր կա՝ Ջեզիրե, Էզիլ, Փալու, Խեզո և Գենջ։ Դենջը երկրորդ աստիճանի ճյուղումեր է։ Բեյը հնում

3000 զինվորով է պատերազմի գնացել: Սակայն ներկայումս իշխող Ալի Բեյը հազար զինվոր ունի: Բոլոր կալվածքների եկամուտը բեյին է հատկացված: Օսմանյան կառավարության կողմից 300 ակչե աստիճանով մի կազի է գալիս, որն օրենքի համաձայն 4—5 հարյուր քիսե եկամուտ է ստանում: Շեյխ-ուլ-իսլամն ու նազիրը Բիթլիսում են: Բերդը գտնվում է բեյի իշխանության ներքո: Գենջի էյալեթի ավազանին մեծ հարստության տեր է: Մի ոչխարը տաս ակչե արժի, մի կովը՝ մեկ քառորդ ոսկի, երկու օկկա սպիտակ հացը՝ մեկ ակչե: Մյուս ուտելիքները և խմիչքները նույնպես այդպես են գնահատվում:

Բերդի նկարագիրը: Մուրադ գետի եզերքին, դեպի երկինք խոյացած ամրակուռ և հիանալի մի բերդ է: Բերդում ջամի, շտեմարան և ջրամբար կա: Բերդի պատի բարձրությունը 12 արմունկաչափ է: Ամեն կողմից հիմնված է բարձր ժայռերի վրա: Հյուսիսից դեպի Մուշի դաշտը տանող ուղիղ ճանապարհ կա: Քաղաքի հարավային կողմից երկու մենզիլ հեռավորության վրա Միաֆարկին բերդն է: Այս ճանապարհը շատ քարքարոտ է: Բիթլիս քաղաքը արևելյան կողմում է և երկու մենզիլ հեռավորության վրա է:

Այստեղից դուրս եկանք և հասանք Աթսկ բերդը:

Աթսկ բերդի նկարագիրը: Այս բերդը Շահ Իսմայիլը գրավել է նրա տիրոջից՝ Եզդան Բեհրամից: Իսկ հետագայում, սուլթան Սելիմ խանը Շահ Իսմայիլին պարտության է մատնում և գրավելով բերդը յուրօրում և օջափլեփի կարգով շնորհում է նրա հին տիրոջը՝ Եզդան Բեհրամին:

Ներկայումս, Դիարբեքիրի էյալեթում՝ օջափլեփ-հյուսումն է: Բեյի խասը 447.300 ակչե է: 9 զեամեթ և 76 թիմար կա: Ընդամենը 800 զինվոր ունի: Ունի նաև ալայի բեյ, չերիբաշի, սուբաշի և մյուհթեսիր: Բերդը գտնվում է գետեզերքին, բարձր ժայռի վրա, քառակուսի է և քարաշեն:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Ջեսկե գավառը: Սա Դիարբեքիրի էյալեթում, Գենջի տերիտորիայում գտնվող, 2000 տնից բաղկացած մի գավառաքաղաք է: Այստեղ պատրաստված շեյրաւսի և մեկրավի անունով սրերը, դանակները և դաշույնները ուղարկվում են Դիարբեքիր և Իսֆահան:

Ապա եկանք Կուլեփ բերդը, որը հիմնել է Ալ-Աբբասիներից մեկը՝ էլմութեմիդ Բաալահը: Հետագայում բնակիչները հպատակվել են Սելիմ 1-ին և օջափլեփի և յուրօրում բերդն իր տիրոջն է տրվել:

Բեյի խասը 166.688 աղչե է: Ունի 2 զեամեթ և 74 թիմար: Ունի նաև ալայի բեյ: Միրլիվայի զինվորների հետ միասին ընդամենը 700 զինվոր ունի:

Թերջիլ գետը Շաթին խառնվող գետի մեկ ճյուղն է, որը սկիզբ է առնում այստեղից և փոքրիկ Թերջիլ բերդից 8 ժամյա հեռավորության վրա է:

Այստեղից եկանք Մեհրանի բերդը, որի բելի խասը 260.000 աղչե է: Օջաբլըքի կարգով հյուսումն է: Ունի 100 թիմար, 9 զեամեթ, առանձին ալայի բեյ: Ընդամենը 500 զինվոր ունի:

Ապա շարժվելով դեպի հյուսիս, մտանք Մուշի դաշտը, որը խիստ ընդարձակ և սրտաբաց մի դաշտավայր է: Մեջտեղից հոսող Մուրադ գետում բազմատեսակ ձկներ կան: Այս դաշտավայրի մարգագետիններում եթե կանգ առնի Չեմափուրի բանակը և գիշեր-ցերեկ արածացնի իր կենդանիներին՝ դաշտի կանաչից ոչինչ չի պակասի: Այն ձգվում է արևելքից արևմուտք: Երկարությունը ընդամենը երեք մենզիլ է, իսկ լայնությունը երկու կոնաքից քիչ պակաս: Դաշտի հարավում գտնվում է Միաֆարկին բերդը: Սրանց միջի հեռավորությունը երկու մերհալեից⁴¹ պակաս է: Այս դաշտի բնութագիրը, նրանում ապրող աշիրեթների վիճակի նկարագրությունը կկազմի մեկ հատոր: Այստեղից շարժվելով դեպի հյուսիս և ձիերով անցնելով Մուրադ գետը, հասանք հնագույն Մուշ քաղաքը:

(էջ 226—228)

Մուշ քաղաքի բնութագիրը: Գտնվում է Վանի էյալեթի իշխանության մեջ և Վանի ծովեզերքի Թախթվան [Դատվան] սուբաշիռությունից երեք մենզիլ, Բիթլիսից էլ մեկ մենզիլ հեռավորության վրա է:

«Շերեֆնամեի»⁴² պատմության համաձայն Մուշ քաղաքը Ադրբեջանի հնագույն քաղաքներից է եղել:

Վանա ծովի հյուսիսում, Ադիլջևազ բերդի մոտ գտնվող Սուբհան (Սիփան) սարում մինչև հիմա կալանավորված է յոթ գլխանի աթղահան, որի ձայնը լսվում է միայն 40—50 տարին մեկ անգամ և որը 70—80 տարին մեկ, Սուբհանի սարից 5—10 օրով շույց է տալիս իր պոչը: Մի ժամանակ ազատվել է և բոլոր նեմրուդներին⁴³ ուտելուց հետո, ամենակարող Աստծու հրամանով, նորից մտել է Սուբհանում գտնվող իր քարայրը և բանտարկված մնացել: Այս աթղահայի մասին, եթե Աստված կամենա, ավելի մանրամասնորեն կգրենք մեր Վանի ճանապարհորդության ժամանակ: Հետո անիծ-

յալ նեմրուդը, ամենակարող Աստծու կամքով, Մուշի դաշտում մի հսկա մուկ է ստեղծում, որը բոլոր նեմրուդներին ուտում է, իսկ Մուշի բնակիչներին ոչնչացնում: Այդ պատճառով էլ քաղաքը կոչվում է Մուշ⁴¹: Այդ քարայրի (որտեղից դուրս է եկել հիշյալ մուկը) տեսակ-տեսակ մկներից ոչ մի երկրում չկան: Սակայն աստծո հրամանով, Ալեքսանդրի Ֆիլկոս անունով բժշկի կախարդության շնորհիվ, Մուշի դաշտում բոլորովին մուկ չի մնում: Երբ Թիմուր լինգը արշավում է Ալ-Օսմանի վրա, Մուշ քաղաքը ավերում և կործանում է, բնակիչներին կոտորում, տները հողին է հավասարեցնում: Այդ ավերածության հետքերը հիմա էլ երևում են:

Մուշ քաղաքը գտնվում է դաշտի եզերքին, մի լեռան ստորոտում: Այս քաղաքը և նրա ավերակները դիտելուց հետո, հաջորդ օրը եկանք Մուշի դաշտում գտնվող նշանավոր ու հայտնի Չանլի Քիլիսեն⁴⁵:

Շանլի Քիլիսեն: Այս եկեղեցին բազմաթիվ ազգությունների մեջ մեծ հռչակ է ստացել: Տարին մեկ անգամ հարյուր հազարավոր մարդիկ հավաքվում են այստեղ, վրաններ և օթաքներ կանգնեցնում և յոթն օր ու զիշեր առևտուր անում: Այստեղ բեռներ են թափվում, բեռներ են կապվում և քարավանները գնում են Երևանի կողմերը: Այստեղ են լինում Վանի վեզիրի, Բիթլիսի խանի և Աթալի բեյի մյուսելիմները⁴⁶, որոնք պաշտպանում են վաճառականներին և ժողովրդին: Թեև եկեղեցին [վանքը] գտնվում է երեք իշխանությունների միջև, սակայն ավելի մոտ գտնվելու պատճառով Վանի վեզիրը ավելի մեծ քանակությամբ զինվոր է ուղարկում և ավելի շատ տուրքեր է առնում:

Չանլի Քիլիսեի նկարագիրը: Մուշի դաշտի հյուսիսում, խիտ անտառի և այգեստանի միջև ընկած, դեպի երկինք խոյացած հոյակապ գմբեթներով մի հսկա վանք է: Հիմնադիրը հայտնի չէ: Վանքի շորս կողմում հարյուրավոր պատրիարքի⁴⁷ և վարդապետների խցիկներ կան: Վանքում ամեն օր հազարավոր սաներով (սահան) առատ կերակուր է տրվում այցելուներին: Տոնական օրերին հարյուր ոչխար, հինգ կով է մորթվում ու 50 սոմար ցորենի հաց է թխվում և նվիրվում է հյուրերին:

Վանքը ունի 300-ից ավելի վարդապետներ և աշակերտներ (սարկավազ), որոնցից յուրաքանչյուրը երգում է Քրիստոսի վանքում և հատուկ եղանակով Ավետարանը այնպես է կարդում, կարծես մարդկանց սրտերին Քրիստոսի շունչն է փչում: Հյուրերին մեծ սլատիվ և հարդանք են տալիս, կաթ խմեցնում, խուրմա և տաք

երկրների այլ պտուղներ ուտեցնում, ամեն գիշեր հարյուրավոր մե-
տաքսյա սփռոցներ, զերբաֆից անկողիններ փռում և այդպես են
սպասարկում: [Վանքի] էվկաֆր [վանական կալվածները] շատ մեծ
են: Փաշային հինգ քիսե և անսահման նվերներ են տալիս: Ամեն
տարի ուխտավորներից շատ մեծ քանակությամբ հարստություն են
հավաքում: Վարդապետները գնում են Քաֆիրիստանի¹⁸ բոլոր կող-
մերը, մինչև անգամ Ֆրենգիստան և նվերներ են հավաքում:

Քանի որ տեղն եկավ, հիշենք յոթը կլիմաներում մեր դիտած
յոթը մեծ վանքերը.

1. Վանի մոտ¹⁹ Ուլքիլիսե, 2. Նախշվանի (Նախիջևանի) մոտ՝
Յեդի Քիլիսե*, 3. Վանի մոտ՝ Վերեք Քիլիսեսին (Վարագա վանքը),
4. Նեմսեի Կալսեր մայրաքաղաքում՝ Զեհում (?) Իստեֆան
Քիլիսեսին, 5. Հունգարիայում, Թիզ գետից մեկ մենզիլ հեռավո-
րության վրա՝ Կաշե Քիլիսեսին, 6. Երուսաղեմի մոտ, Քրիստոսի
ծննդավայր Բեյթ-էլեհեմում (Բեթղեհեմ)՝ Կամամեի մեծ վանքը:
Բայց այս Չանլի Քիլիսեն նմանապես աննման և հիանալի մի շի-
նություն է:

Չանլի Քիլիսեում ժողովրդի հավաքվելու պատճառը: Հայտնի
է, որ Ռումի, Արաբի և Աջեմի երկրների հազարավոր մարդիկ հա-
վաքվում են այստեղ: Յուրաքանչյուրը բերում է իր ուխտը, վանքի
մեջ մտնում, ուխտը կատարում, ինչ բարի ցանկություններ ունի՝
աղոթում է նրանց իրագործման համար և դուրս գալիս: Հավաք-
վել են մի խումբ անարժան և վտանգավոր մարդիկ և «աստծո
կամքով (ուխտավորների) բոլոր ցանկությունները իրագործվում
է» ասելով, սնուցանում և տարածում են այդ անմիտ հավատը:

Տարօրինակն այն է, որ մի քանի հավատացյալ և կրոնասեր,
բայց տգետ մարդիկ նվերներ են տալիս, մատաղ անում և գիտու-
թյուն են խնդրում: Աստծո կամքով այդ մարդկանց հայտնի են
դառնում տարօրինակ և զարմանալի գիտություններ: Բազմաթիվ
իսլամներ և ոչ իսլամներ թամբուր (կիթառ) և զանգ, սանթուր և
սրինգ, դուդուկ և այլ երաժշտական գործիքներ, առանց կարգի
բերելու, դնում են այս վանքի ուխտատեղը, հաջորդ օրը վերցնում
են իրենց երաժշտական գործիքները և այնպես վարպետորեն են
նվագում, որ կարծես Հյուսեին Բայկարայի⁵⁰ եղանակներն են նվա-
ղում: Այստեղի մարդիկ վարպետ բանաստեղծներ են: «Այս արվեստն
ու բանաստեղծությունը Չանլի Քիլիսեն է տվել մեզ», — ասում

* SL'ս :ատ. II, էջ 232, (ծանոթ. հրատարակչի):

ան նրանք և դրանում համոզված են: Վանքի ներսում, մի մութ ան-
վայունում մի գերեզման կա: Այդ գերեզմանը կոչվում է Սիփ-Ղրա-
բեթ⁵¹: Նվաստ հարցրեցի [դրա մասին]. ինձ պատասխանեցին՝
«Վեհափառ Յահյայի⁵² հորեղբայրն է»: Ռումերից հարցրեցի, պա-
տասխանեցին՝ «Քրիստոսի փոխանորդներից է, այսինքն նրա աշա-
կերտներից է»: Մի խոսքով տարօրինակ և արտակարգ մի տեսա-
րան է:

(էջ 228—230)

Այս վանքում Աթակի բեյի մուսելլիմից մեր էֆենդի Մուրթե-
ղա փաշայի հանձնարարած երեք քիսե ղուրուշը ամբողջապես ոս-
կով առինք և մեկնեցինք դեպի Սվազ:

ՄՈՒՇԻ ԴԱՇՏԻՑ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՍՎԱԶ

...Բնչպես արդեն ասել ենք*, երկրի վրա 148 բարձր լեռ կա.
մեկը՝ էլբրուս լեռան ճյուղը հանդիսացող Բինգյուլ յալլայի լեռն է,
որի գագաթը կարելի է բարձրանալ երկուկես-երեք օրվա ընթաց-
քում: Էլբրուս լեռան ամենաբարձր գագաթը ծածկված է ամպերով
և մութն է: Սաստիկ ցուրտ է և մարդիկ չեն կարող նրա գագաթը
բարձրանալ: Այն վայրերում, որտեղ ճանապարհներ կան, Կրյթաք,
Հեյտաք, Կամուք և Չերքես աշիրեթները բարձրանում են և որոշ
հանքեր հանում: Սակայն այս Բինգյուլ լեռան կատարը հիանալի է
և նրա ամենաբարձր գագաթը բաց է: Նրա վրա մարգագետիններով
ծածկված 70 մեծ դաշտեր կան: Արևմտյան կողմում Քիֆիի [Քլիի]
լեռներն են. արևելյան՝ Աջեմի երկրի կողմից Երևան բերդի մոտով
հոսող, Ջանգի գետին հասնող, իսկ արևմուտքից Օսմանյան սահ-
մանի վրա գտնվող Աղրի-դաղին [Արարատ] է: Սա երկարածիդ
մի լեռ է և նրա երկարությունը 16 կոնաք է: Հյուսիսում՝ Էրզրումի
դաշտն է: Մեջտեղից հոսում է Եփրատ գետը: Հարավում Մուշի
դաշտն է: Մուրադ գետը սկիզբ է առնում այս լեռներից: Մուրադ և
Եփրատ գետերի միջև գտնվող Բինգյուլ յալլայի լայնությունը երկու
մենզիլ է, սակայն կան վայրեր, որ 3—4 մենզիլ լայնություն ու-
նեն: Հյուսիսում՝ Էրզրումն է, արևմուտքում՝ Սվազը, հարավում
Դիարբեքիրը, արևելքում՝ Վանի էյալեթը և Աջեմի երկիրը: Վերին
աստիճանի հարուստ վիլայեթների մեջ գտնվող այս յալլան յոթը

* Հատոր II, էջ 29 (ծանոթ. հրատարակի):

ամիս շարունակ շենանում է մարդկանցով, բայց երբ սկսվում են ձմռան սառնամանիքները, բոլորն իջնում են ցածրադիր վայրերը:

Բինգյուլ յայլայի բնակչությունը կազմված է զազա, լուո, իզո, ևզիզի, խալիթի, փիքվանի, շեկազի, քիքի, բեսյանի և մորքի քուրդ աշիրեթներից, որոնք լեռն են բարձրանում մի քանի անգամ հարյուր հազար անասուններով: Այստեղ նոր կյանք են ստանում և էրզրումի վեզիրին յայլայի տուրֆ են վճարում: Հինգերորդ կլիմայում գտնվող 29 լեռներից ամենաբերքառատը այս Բինգյուլի լեռն է: Սրա վրա աճում են բազմատեսակ բույսեր և խոտեր. քիմիական խոտ՝ ֆիմիա-օթի էլ կա: Շատերը տեսել են, որ հազարավոր ոչխարների ատամներ կարծես ոսկով և արծաթով պատված լինեն: Այստեղ կան դեղին, կարմիր և գորշ ցինկի հանքեր, որոնց բնական հոտից մարդու քիթը բռնվում է: Սուրմաջիները հավաքում են այս ցինկերը և ուլքեր ցանկանում են գեղեցկացնել իրենց աչքերը՝ սուրմա են քսում: Աստծո հրամանով տեսողության ուժը ավելանում է: Հայտնի են այստեղի յոթանասուն-ութսուն թերթավոր հունական մուշկը, սպիտակ, կապույտ մազավոր հակինթը, հիացինտը, սյունբուլը, քառասուն-հիսուն տեսակի քսանական թերթ ունեցող մուշկը, կարմիր և սպիտակագույն տեսակ-տեսակ մանուշակը, ռեհանը, շեփորուկը, բազմատեսակ վարդերը և նունուֆարը: Պտուղներից այստեղ Արաբկիրի թթի մեծության ելակներ կան: Մի խոտքով, բժիշկներին և դիտնականներին պետքական բույսերն ու ծաղիկները այստեղ այնքան շատ են, նրանց հաշիվը միայն բարձրյալ Աստված գիտե:

Բինգյուլի օգուտները: Սա կոչվում է Բինգյուլ (հազար լիճ), բայց քանի՞ հազար լճեր կան այստեղ: Խրզր-գյուլի, Իլյաս-գյուլի, Ռուլնիր-գյուլի, Աւադեն-գյուլի, Բելամ-գյուլի: Բելամ-իբն Բաուրթ թաղված է այս լճի հյուսիսում, էրզրումի կողմը ընկած էյերլի սարում: Կուշ-գյուլի—մի որսորդ թռչուն է որսացել, մորթել և լվացել է այդ լճում, թռչունը կենդանացել է և լճի մեջ ընկղմվելով՝ կորել է: Հետո աստծո հրամանով, շրջակայքում հազար լիճ է առաջ եկել: Դրանցից որն է կյանքի լիճը, չի իմացվում: Այս պատճառով վերոհիշյալը Կուշ-գյուլի է կոչվում (Թռչունի լիճ): Հարեմե-գյուլի — երբեկանայք մտնում են այս լիճը, չաղանում, խոշորանում են և ծննդաբերելիս ցավեր չեն քաշում, հեշտությամբ են ծնում: Էր-գյուլի—այս լճում լողացող տղամարդը ամեն տեսակետից ուժեղանում և սեռական կարողությունը ավելանում է: Կըլլի-գյուլ—անչափահաս մի անմեղ, եթե երեք անգամ այս լճում լողանա՝ կմազակավի: Միս-

կին-գյուլի—այս լճի ջրից խմողը ազատվում է բորոտություն հիվանդությունից: Մենարմըք-գյուլի — լուսնոտություն ունեցողները, եթե այս լճի ջրից խմեն, սիրտ կթափեն և կամ կաղատվեն, կամ կմահանան: Միհնեթ-գյուլի—այստեղից խմողը դառնում է վախկոտ: Զեբբար-գյուլի—այստեղից ջուր խմող մարդը կամ անասունը անգութ է դառնում: Բալլի-գյուլի—շաքարից էլ համեղ է, վաղ առավոտյան սրա եզերքին մանանա է լինում: Քանլի-գյուլի—սրա մեջ տարեկան մի մարդ անպայման խեղդվում է: Բշմե-գյուլի—այստեղից երեք անգամ խմողը տասնհինգ անգամ լուծողական խմողի նման փորը բշում է: Սալբաշ-գյուլի—մի քանի անգամ խմողի գլուխը պտտվում է: Այնի-Հայաթ-գյուլի—յոթն անգամ խմողը ամեն տեսակ հիվանդություններից ազատվում և առողջակազմ է լինում: Խաթուն-գյուլի—խմող տիկինը (խաթուն) հղի է մնում, սեռական կյանքը հաճելի է դառնում: Սենդբան-գյուլի—մշտապես այստեղից խմողը վատաբարո, բարկացկոտ է դառնում: Քասիմ-գյուլի—փոքր լիճ է, մեջը առատ մարգարիտ, ոսկի և արծաթ կա, բայց ձեռք բերելու համար եթե մեկը այդ լճի մեջ մտնի՝ կխեղդվի: Զոբանյաններից⁵³ մեկը, ժլատ մի մեկիք, ուզեցել է ջրանցք բացել և այս լճի ջուրը հոսեցնել: Լճից անթիվ շնաձկներ ու այլ կենդանիներ են դուրս եկել և շինությունները ավերել: Քերքես-գյուլի — ամեն տարի բազմաթիվ անգղեր գալիս, այս լճում լողանում և հեռանում են: Եթե մարդը այս լճի ջրից խմի, մորուքը կսպիտակի: Զերնիկ-գյուլի—եզիզի և խալթի քղերը ընդհանրապես մտնում են այս լիճը և նրանց մարմնի բոլոր մազերը թափվում են ու անմազ դուրս են ելնում: Շոր-գյուլի—որևէ կերակուր և փևլիս, եթե սրա ջրից բավականաչափ օգտագործեն, կերակուրը շատ համեղ կլինի:

Սրանցից բացի, այլ լճեր կան, որոնք անմահական ջրի նման ջրեր ունեն: Նրանց մեջ հագուստ լվանալիս, օձառի կարիք բոլորովին չի զգացվում: Այս լճերի ձկները ոչ մի լճում չկան: Բազմատեսակ ձկներից են՝ գեղարդաձկնիկը, կարմրախայտը, հարուն ձուկը, սերբը, ալջրբը, թեփուղը և այլն:

Այս առթիվ հիշենք նաև Անատոլիայի նշանավոր յայլաները: Ամենանշանավորն այս Բինգյուլի յայլան է: Աղանայի մոտ՝ Ճամազան օղլուի յայլան, Կարամանում՝ Դիլենգիի յայլան, Սելեֆկեում՝ Մութի յայլան, Կեսարիայում՝ էրջիասի յայլան, նրա մոտ և Մարաշի շրջակայքում՝ Քյուքեշի յայլան, Մալաթիայում՝ Էսփոզոյի յայլան, Դիարբեքիրում՝ Կարա Դաղի յայլան, Սենջարի յայլան, Զեզիրեի յայլան, Վարդիլանի յայլան, Վանի մոտ՝ Վերեքի

[Վարագի] յայլան, Փինյանիշի յայլան, Վանա լճի եզերքին՝ Սուր-
հանի [Սիփանի] յայլան, Երևանի մոտ՝ Աղրիի (Արարատ) յայլան,
էրզրումի մոտ՝ Կանգալի յայլան, Սվաղի մոտ՝ Քեքերի յայլան,
Բրուսայում՝ Քեշիշ-դաղի յայլան, Սաղնիսայում՝ Խյանքարի յայ-
լան, Թիրեյի շրջանում՝ Բալ փեյքարի յայլան, Թերքի շրջանում՝
Բող-դաղի յայլան, Փիասի մոտ՝ Շուլգայի յայլան, նրան մոտ՝ Բեղ-
րաղի յայլան, Հալեպի շրջանում՝ Զեսումի յայլան և այլն։ Սրանց
մեջ ամենարևութիւն ու գրավիշը՝ Բինգյուլի յայլան է։

Այստեղից, ընկերներով ու ծառայողներով շարժվեցինք դեպի
Հյուսիս և հասանք Բյուրեք-շայիր մենդիր...

Այնուհետև եմ. Զեյթին գետի լճակի Սփաղ և 1060 (1650) թվականին Սփա-
ղից մեկնում է Ստամբուլ։